

גור אלרואי

משרתי המושבה או רודנים גסי רוח?

מאה שנה לאגודת 'השומר' -
פרספקטיבה היסטורית

מבוא

בשער המאמר:
דמותו של מאיר
חזנוביץ, מנייסדי
'השומר'
(מתוך קובץ 'זכור' לחללי
השומר, ניו-יורק תרע"ז)

ב־12 באפריל 1909 התכנסו בכפר־תבור שבגליל התחתון מייסדי 'בר גיורא' כדי להרחיב את שורות מסדרם החשאי, שנוסד שנה וחצי קודם לכן, ולהקים ארגון חדש ולגלי בשם 'השומר'. באותה אספה הוחלט שאגודת 'השומר' תקלוט לשורותיה חברים חדשים, שיישאו בעול השמירה, ותפעל לקנות לה השפעה על היישוב המתחדש בארץ־ישראל. לשם כך ביקשו ראשי האגודה ליצור במושבות את התנאים המתאימים להתפתחותו של שומר עברי ולהעניק לו הכשרה שתאפשר לו להתמודד עם האתגרים הצפויים. למן הקמתו זקף לזכותו 'השומר' הצלחות לא מבוטלות, ובתוך שלוש שנים הצליח לבסס את אחיזתו במושבות. בתקופת השיא של הארגון נמנו עמו לא יותר מ־300 שומרים שכירים ומעט חברים קבועים. אלה החליפו שומרים ערבים במושבות ותפסו את מקומם בכרמים, בשדות ובכל מקום שנדרשו לכך. בעשותם כך ביקשו להפחית את התלות באוכלוסייה המקומית ולקבל עליהם את האחריות לגורל היישוב.

אגודת 'השומר' והשומרים במושבות העבריות בארץ־ישראל היו לסמל מובהק של תקופת העלייה השנייה ושל היישוב היהודי המתחדש בארץ־ישראל. רעיון כיבוש השמירה היה מהפכני עד כדי כך שהיסטוריונים ראו באגודה את הגרעין הראשון של צה"ל, ובחברים בה את החיילים הראשונים במדינה, שנים רבות לפני הקמתה.¹ תולדות האגודות 'בר גיורא' ו'השומר' ומאבקן על כיבוש השמירה וסילוק השומרים הערבים מהמושבות היו ברבות השנים לאחד המיתוסים הגדולים של היישוב היהודי בארץ־ישראל. לראשונה לאחר מאות שנות גלות קיבל עליו קומץ חלוצים יהודים את האחריות לגורלו, הפך מסביל לפעיל ולא חשש מעימותים עם האוכלוסייה המקומית גם במחיר של אבדן חיים. החיבור המיסטי של דם, אדמה וגאולה היווה אתוס מכונן ביישוב וליווה אותו שנים רבות לאחר שהתפרקה אגודת 'השומר'.

מטבע הדברים קיבלה אגודת 'השומר' מקום של כבוד בהיסטוריוגרפיה של היישוב בכלל ושל החברה החלוצית בפרט. מאמרים וספרים רבים נכתבו על פעילותה ועל מאבקה העיקש לכיבוש השמירה, ולרוב פיאררו את חבריה והעלו על נס את תרומתם להתבססות היישוב.² המעיין במקורות

המאמר מוקדש בהערכה עמוקה לפרופ' חגית לבסקי עם פרישתה לגמלאות. אני מבקש להודות לקוראים האנונימיים מטעם מערכת 'קתדרה', שאף שחלקו על חלק ממסקנות המאמר סברו שראוי לפרסמו. תודה מיוחדת לפרופ' אביבה חלמיש, לד"ר מרקוס זילבר, לד"ר אסתי ינקלביץ, לשמעון לרר ולעודד ישראלי.

1 מ' נאור, 'חסונים, אמיצי לב וחדורי הכרה ציונית: מאה שנה להקמת "בר גיורא" ו"השומר"', עת־מול, 198 (אדר ב' תשס"ח), עמ' 4; וראו גם: י' גולדשטיין, בדרך אל היעד: 'בר גיורא' ו'השומר' 1907–1914), תל־אביב תשנ"ד, עמ' 195 (ובגרסה אנגלית: Y.N. Goldstein, *From Fighters to Soldiers: How the Israeli Defense Forces Began*, Portland (1998).

2 ש' אביגור ואחרים (עורכים), ספר תולדות ההגנה, א, 1: מהתגוננות להגנה, תל־אביב תשט"ו, עמ' 193–274; ע' לב, 'בר גיורא' ו'השומר': מרעיון בטחוני לארגון בטחוני (1907–1914), תל־אביב 1985; ש' שבא, שבט הנועזים: קורות מניה וישראל וחבריהם ב'השומר', מרחביה תשכ"ט; גולדשטיין (שם). לצד ספרים אלה יוחדו לנושא זה מאמרים רבים ופרקים בספרים אחרים, ואציין רק כמה מן הבולטים שבהם: צ' רוזנשטיין, תולדות תנועת הפועלים בארץ ישראל, תל־אביב תשט"ו, עמ' 111–120; מ' ברסלבסקי, תנועת הפועלים הארץ־ישראלית, א, תל־אביב תשכ"ז, עמ' 88–94; ד' קלעי, העלייה השנייה, תל־אביב תש"ו, עמ' 77–80; מ' נאור, "השומר" – המיתוס נולד כבר בעלייה השנייה, ה'נל

הראשוניים שעמדו לרשות החוקרים שעסקו בתולדותיה של האגודה ימצא כי מרבית המחקרים התבססו על זיכרונות החברים, שפורסמו זמן רב לאחר שהתפרקה. 'קובץ "השומר"' על שלוש מהדורותיו, שיצאו לאור בשנות השלושים והארבעים, ו'ספר השומר: דברי חברים' ו'ספר תולדות ההגנה', שיצאו לאור בשנות החמישים, היו מקור כמעט בלעדי להבנת דרכי פעולתה של אגודת 'השומר' בתקופת העלייה השנייה.³

הוועד הראשון של 'השומר', מימין לשמאל: ישראל גלעדי, ישראל שוחט, מנדל פורטוגלי

הסיבה לדלות התעודות והמקורות הראשוניים היא היעלמותו של ארכיון 'השומר' במלחמת העולם הראשונה. עם פרוץ המלחמה הוצאה אגודת 'השומר' אל מחוץ לחוק. חבריה נאלצו לעזוב את השמירה במושבות יהודה, ומרביתם התרכזו בתל-עדש שבצפון יזרעאל. הם העבירו לתל-עדש גם את ארכיון האגודה. לאחר שנחשפה רשת הריגול ניל"י ובשל החשש של חברי האגודה מפני חיפוש שיעשו חיילים תורכים אחר מסמכים מחשידים, הוחלט לשרוף את הארכיון. המסמכים שלא נשרפו הוטמנו בפורייה, ועד היום אין איש יודע היכן בדיוק.⁴ דבר לא נשמר מהפרוטוקולים של האספות

(עורך), העלייה השנייה 1903-1914 (עידן, 4), ירושלים תשמ"ה, עמ' 101-110; וממש לאחרונה: הנ"ל (לעיל, הערה 1), עמ' 1-4; וראו גם: 'גולדשטיין', התגוננות, השמירה וארגוני 'בר גיורא' ו'השומר' בעלייה השנייה, 'י ברטל (עורך), העלייה השנייה: מחקרים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 435-481.

3 קובץ 'השומר', תל-אביב תרצ"ז, תרצ"ח, תש"ז; 'י בן-צבי ואחרים (עורכים), ספר השומר: דברי חברים, תל-אביב תשי"ז.

4 על היעלמותו של ארכיון 'השומר' ראו: נ' רוגל, 'מה קרה לארכיון "השומר"?' ארכיון: מקראות לארכיונאות ולתיעוד, 6 (תשנ"ג), עמ' 47-51. על החיפושים אחר הארכיון לקראת כתיבת 'ספר תולדות ההגנה' ראו: את"ה, חטיבה 124, תיק 21.

השנתיות, מספרי החשבונות, מחוזי השמירה ומן ההתכתבויות למיניהן. שאלות רבות נותרו ללא מענה, ובאין חומר ארכיוני ראשוני רב הנסתר מן הנגלה.

לאור מקומה המרכזי של אגודת 'השומר' בהיסטוריוגרפיה נשאלת השאלה כיצד בהיעדר מסמכים ומקורות ראשוניים כתבו היסטוריונים את תולדות האגודה וסיפרו את קורות חבריה בארץ-ישראל בראשית המאה העשרים. כיצד ניתן לעשות מחקר מקיף על האגודה המבוסס רק על זיכרונות חברים, שנכתבו יותר מחמש-עשרה שנה לאחר פירוקה? סוגיה מתודולוגית זו כמעט לא נדונה, וזיכרונות ותיקי 'השומר' התקבלו כמעט ללא ערעור. מאחר שבידינו רק תמונה חלקית של האגודה ופועלה אין באפשרותנו להעמיד למבחן הביקורת את דברי המייסדים, שכתבו את זיכרונותיהם יותר משלושים שנה לאחר שנוסדה אגודת 'בר גיורא', בספטמבר 1907.

במאמר זה אני מבקש לנסות לברר את יחסם של האיכרים – מעסיקהם של השומרים – לאגודה ולבחון את עמדותיהם בשתי סוגיות שקשורות לתולדות אגודת 'השומר': תקרית זרנוגה, שבסופה גורשו בשנת 1913 אנשי 'השומר' מהמושבה רחובות, והשביתה בסג'רה בראשית שנת 1914 והמאבק על עבודה עברית בין 'השומר' לאגודת 'נטעים'. שני האירועים, אף על פי שלא היו קשורים זה לזה והתרחשו בפרקי זמן שונים, מלמדים על דפוס התנהגות זהה של חברי 'השומר' משנתגלעה מחלוקת בינם לבין מעסיקם. אירועים אלה חשובים לא רק מפני שיש בנוגע אליהם הבדלי גרסאות בין האיכרים לבין השומרים ומפני שהם חושפים את הבעייתיות שבהיסטוריוגרפיה של 'השומר', אלא גם מפני שהם מאפשרים לבחון את רעיון כיבוש העבודה באמצעות המאבק על כיבוש השמירה. כפי שיתברר להלן שני מאבקים אלה היו בראשית המאה העשרים בבחינת הא בהא תליא ולא ניתן להפריד ביניהם. אֶעֱזר במאמר זה במקורות ראשוניים שטרם נעשה בהם שימוש בהיסטוריוגרפיה, ואשר מרביתם נמצאו בארכיון המושבה רחובות, בארכיון 'ההגנה' וב'מכון לחקר תנועת העבודה על שם פנחס לבון'. אך קודם לדיון בשתי הסוגיות אבחן את הקשיים המתודולוגיים הכרוכים בהיסטוריוגרפיה של האגודה ובפרט בהסתמכות על קובצי 'השומר' וב'ספר תולדות ההגנה'.

'קובץ "השומר"' ו'ספר תולדות ההגנה' כמקורות להבנת תולדות האגודה

בשנת תר"ץ (1930) נתקבצו ותיקי אגודת 'השומר' והחליטו להוציא לאור את ספר תולדות 'השומר'. הם התכוונו לפרסם את הקובץ בשנת 1934, במלאות חצי יובל לאגודה, אך עקב קשיי מימון וקשיים באיסוף החומר ובכתיבה התארכה המלאכה, והספר יצא לאור רק בתשרי תרצ"ז (1936).⁵ הוצאת הספר השתלכה היטב במיזם שאפתני שהחל לקרום עור וגידים באותה עת, משהועלה לראשונה הרעיון לייסד ארכיון לתנועת העבודה ולהנציח את מפעלה ההיסטורי. 'קובץ "השומר"' היה הפרסום הרשמי הראשון של 'הארכיון והמוזיאון של תנועת העבודה'. היה זה ספר תעודות ודברי זיכרונות והוא נדפס

5 י' ריינהרץ, ש' ריינהרץ ומ' גולני, עם הזרם ונגדו: מניה שוחט: איגרות ותעודות 1906-1960, ירושלים תשס"ה, עמ' 296.

ב־3,000 עותקים. תוך מספר שבועות נמכרו כל העותקים, והמערכת ניגשה להכנת מהדורה נוספת. בתשרי תרצ"ה – שנה בדיוק לאחר צאתה של המהדורה הראשונה – פורסמה המהדורה השנייה, אף היא ב־3,000 עותקים. כמקובל במהדורות חדשות תוקנו שיבושים שנפלו במהדורה הראשונה, צורפו עוד תמונות והוכנסו למהדורה זיכרונות שנשלחו אל המערכת באיחור ולכן לא נכללו במהדורה הראשונה. גם מהדורה זו זכתה להצלחה וכל עותקה נמכרו, ובשנת תש"ז יצאה לאור המהדורה השלישית. במונחים של שנות השלושים והארבעים – ואפילו במונחים של ימינו – היו הקבצים הצלחה מסחרית גדולה.⁶

פרסום של עבר-הדני (א' פלדמן) במסגרת 'ספרית ארץ-ישראל' של 'קרן קימת לישראל' שיועדה לנוער, וקטע מתוכו

מכירתן המוצלחת של שתי המהדורות הראשונות הייתה ביטוי להלך הרוח ששרר ביישוב בשלהי שנות השלושים. ההדפסות החוזרות ונשנות של הקובץ מלמדות כי התממשה תקוות המוציאים לאור ש'הקובץ ימצא את דרכו כראוי לו אל הקורא העברי ואל מחנות הנוער החלוצי בארץ ובתפוצות, והיה לספר עם, מאיר נתיבות ומכשיר חינוכי להמשך קו הכיבוש, היצירה וההגנה בארץ.⁷ הימים היו ימי המרד הערבי, והיישוב היה נתון בעיצומו של מאבק על ארץ-ישראל. העימות בין היישוב היהודי לבין האוכלוסייה הערבית הלך והחריף, וסיפורה של ראשית ההגנה העצמית בארץ-ישראל מפי דור המייסדים שיקף נאמנה את מאורעות העבר אך גם סיפק צרכים נפשיים של בני היישוב בתקופת

פרסומו.⁸ רבים מקוראי הקובץ הזה, ובני נוער ביחוד, נכתב בהקדמה למהדורה השלישית של 'קובץ השומר', 'מצאו במעשי אבות ההגנה סימנים לדרכם הם [...] הקובץ שימש לא רק חומר קריאה מעניין של סיפורי ראשונים, סיפורי גבורה קרובים לנו ומושכים לב רבים מן החברים ומהמוני העם, אלא גם ספר מדריך וגורם מכוון בהתפתחות הרוח של צעירינו בתחום עשייה זה'.⁹

6 'דברי הקדמה', קובץ 'השומר',³ תל-אביב תש"ז, 'עם צאת המהדורה השלישית' [ללא ציון עמ'].
 7 קובץ 'השומר', תל-אביב תרצ"ז, עמ' x.
 8 על המיתוס כמספק צרכים נפשיים של היישוב ראו: א' שפירא, חרב היונה: הציונות והכוח 1881-1948, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 151.
 9 'עם צאת המהדורה השלישית', קובץ 'השומר',³ תל-אביב תש"ז [ללא ציון עמ']. לא היה הניסיון הראשון לחנך את הנוער היהודי בארץ-ישראל על סיפורי הגבורה של חברי אגודת 'השומר'. בשנת 1911 יצא לאור הספר 'הזכור לחללי

נוסף על בני הנוער והיישוב היהודי בשנות השלושים והארבעים התעניינו ב'קובץ 'השומר' גם היסטוריונים שביקשו להתחקות באמצעותו אחרי ראשיתו של הארגון. באין ארכיון מסודר הפכו שלוש המהדורות של 'קובץ 'השומר' למסמך המרכזי שעליו התבססו המחקרים. המכתבים של מנדלי פורטוגלי, 'עם השומר' מאת יצחק בן-צבי; 'פרקי חיים' שכתב אלכסנדר זייד, 'ימים ראשונים' מאת משה גבעוני ורשמי של ישראל שוחט, 'השומר', שנעלו את הקובץ הראשון, ושהורחבו ל'שליחות ודרך' ב'ספר השומר: דברי חברים', שיצא לאור בשנת 1957 – כל אלה צוטטו במחקרים כמקורות כמעט בלעדיים שניתן ללמוד מהם על האגודה. כיוון שסיפור אגודת 'השומר' סופר מנקודת המבט של חבריה, התמונה שהתקבלה הייתה חד-גונית והבליטה באופן טבעי את הצדדים ההרואיים של החברים ושל התקופה. מדי פעם נמצאו מכתבים נשכחים של שומרים ידועים והם פורסמו ברבים, אך גם בהם לא היה כדי להפיג את המסתורין שאפף את האגודה.¹⁰

חבר אברהם יוסף באראל

פון ראונע. געפאלען אויף דער וואך ביינאכט כ"ד אייר, תר"ע, אין סערזשערא.

השומר ברל לפני

קבורתו

(מתוך קובץ 'זיכורי לחללי השומר', ניו-יורק תרע"ז)

הפעלים העברים בארץ ישראל, אולם הוא לא זכה לתפוצה רחבה בארץ-ישראל בזמנו וממילא לא השריש את מיתוס 'השומר' בזיכרון הקולקטיבי של היישוב היהודי. בזמן מלחמת העולם הראשונה תורגם הספר ליידיש. שתי מהדורות ביידיש יצאו בארצות-הברית, בשנת 1916 ובשנת 1917, ובשנת 1918 יצאה מהדורה בלודו'. מהדורות אלו – שלא כמו המהדורה הארץ-ישראלית – זכו להצלחה רבה וכל עותקיהן נמכרו. רוגל ציין שהמהדורה המורחבת של 'הזכור' משנת 1917 נמכרה ב-14,000 עותקים. ראו: נ' רוגל, 'מי הרג את אברהם יוסף ברל', קתדרה, 69 (תשרי תשנ"ד), עמ' 165.

10 א' אופו, 'דיוקנו של איש "השומר" – בעקבות צרור מכתביו של מנדל פורטוגלי', קתדרה, 48 (תמוז תשמ"ח), עמ' 73-89. וראו גם רשימותיו של איש 'השומר' פנחס שניאורסון: פ' שניאורסון, בשורה הראשונה, בעריכת ש' שבא, תל-אביב תשל"ט. רק פעמים אחדות ניסה המחקר ההיסטורי להתמודד עם הזיכרונות שפורסמו בקובצי 'השומר' ולהטיל ספק בדרך הצגתם ובמידת מהימנותם. ראו למשל: רוגל (שם), עמ' 165-174. במאמר זה התחקה רוגל אחר סיפור מותו של השומר ברל והרחתו של חברו לשמירה אליהו קמינצקי (איתן) מאגודת 'השומר'. ממחקרו עולה קשר נסיבתי בין מותו של ברל לבין הרחקתו של קמינצקי, שכנראה ירה בו בשגגה במהלך השמירה המשותפת, לא דיווח על כך לוועד האגודה והאשים את השכנים הערבים בכיצוע העברה. יש סברה שלא היה זה מעשה שגגה אלא רצח. אביגור ציין ברשימות שהיכן לקראת כתיבת 'ספר תולדות ההגנה' שהיו באגודת 'השומר' מקרים של פציעת חברים ואף הריגה מחמת חוסר זהירות, ושייתכן כי היו גם 'מקרי רציחה מחמת קנאת נשים'. ראו: אביגור אל סלוצקי, 19 בינואר 1954, את"ה, חטיבה 80, א"פ 299, תיק 28, עמ' 7. באותה פרשה ראו גם: אביגור אל סלוצקי, 29 במרס 1954, שם, תיק 27, עמ' 1.

בשנת 1954 יצא לאור הכרך הראשון של 'ספר תולדות ההגנה'. העורך הראשי היה בן-ציון דינור, וחברי המערכת היו שאול אביגור, יצחק בן-צבי, אלעזר גלילי ויהודה סלוצקי. מטרת הספר כפי שהגדירה דינור הייתה לספר 'סיפור נאמן, מבוסס על תעודות מוסמכות ועדויות בדוקות את כל פרשת תולדותיה של התגוננות ישראל בארצו'.¹¹ מטבע הדברים הוקצה לאגודת 'השומר' מקום בולט בכרך הראשון של הספר והיא זכתה להתייחסות רחבה. ואולם גם עורכי 'ספר תולדות ההגנה' התקשו למצוא מקורות ראשוניים שישפכו אור על קורותיה של האגודה בתקופת העלייה השנייה, ועיתוני הפועלים 'האחדות' ו'הפועל הצעיר' וקובצי 'השומר' היו להם מקור מידע מרכזי.¹² את החומר שנאסף השוותה המערכת עם מידע שעלה מראיונות בני הזמן ומתעודות שנמצאו בבתים פרטיים או בארכיונים נשכחים.

העיסוק בקורות האגודה כאשר חבריה עדיין היו בחיים היה עניין רגיש ומורכב מאוד. סלוצקי והרשלג שלחו אל אביגור את פרקי 'ספר תולדות ההגנה', והוא קרא אותם בעיון, תיקן את תיקוניהם והעביר אל השניים את הערותיו, הסתייגויותיו והשגותיו. כיוון שהתכתובת הפנימית של המערכת וההגהות נשתמרו ניתן לעקוב אחר גלגוליו של 'ספר תולדות ההגנה' בכלל ובענייני 'השומר' בפרט ולהשוות בין מה שנכנס למהדורה המודפסת לבין מה שנשאר בחוץ ולא פורסם. הגהותיו של אביגור בשולי הטיוטה ומכתביו המפורטים והארוכים אל סלוצקי שופכים אור חדש על האגודה, והאמור בהם אינו עולה תמיד בקנה אחד עם המתואר ב'קובץ "השומר"' ובמהדורה המודפסת של 'ספר תולדות ההגנה'. מעיון בהגהות לכרך הראשון ובתכתובת בין חברי המערכת מתברר כי סביב הפרק שעסק באגודת 'השומר' התנהל מאבק בין ותיקי 'השומר' לבין סלוצקי, אביגור ויהודה הרשלג על עיצוב דמותה של האגודה בזיכרון הקולקטיבי של הציבור. בן-צבי, שכיהן מדצמבר 1952 בתפקיד נשיא המדינה, וישראל ומניה שוחט חלקו לא אחת על כתיבתו של סלוצקי ועל אופן הצגתו את האגודה. אביגור סירב להיכנע ללחצם וביקש להיצמד ככל האפשר לעובדות גם אם אינן עולות בקנה אחד עם הכתוב ב'קובץ "השומר"' למהדורותיו. מתיחות זו עלתה לראשונה כאשר סלוצקי הזכיר את קשריה של מניה שוחט עם ראש הבולשת במוסקווה סרגיי זובטוב. ישראל שוחט התנגד לאזכור הפרשייה, ואילו אביגור כתב אל סלוצקי 'שאינן אנו מתכוונים לתאר בספרנו אנדרטאות כלילות השלמות', וכי דמותה של מניה לא תיפגע. עבור אביגור היה זה עניין עקרוני הרבה מעבר לפרשת הזובטובשצ'ינה:

אם נלך בדרך זו אנה אנו באים? אנו עלולים לעמוד בכל מקרה בפני קבוצות לחץ [...] השומר כתב את ספרו 'השומר' ועומד להוציא כרך ב'. הוא כמובן הולך בדרך 'לא ראה אָןן בעיקב' (או ב'השומר'). העולם מחולק לשנים 'שחור' ו'לבן' והוא 'כולו' לבן. דרך זו נראית לי פסולה לחלוטין לספר היסטורי (ההדגשות במקור). אני מוכן לקבל ברצון כל תיקון עובדתי מצד ישראל [ש'וחט]. או מאחרים אך אינו מוכן בשום פנים ואופן לקבל את 'שיטתי' בשטח זה. גם מבחינה חינוכית נראה לי ספר המתעלם מן האמת ההיסטורית הודאית – כספר שלא יקלע למטרה [...] תסלח לי שאני מאריך בפרשה זו אך בעיני היא נקודה עקרונית. ספר

11 אביגור ואחרים (לעיל, הערה 2), עמ' ג.

12 ראו למשל: אביגור אל סלוצקי, 21 בינואר 1954, את"ה, חטיבה 80, א"פ 299, תיק 28. אביגור ציין שידוע לו כי הרשלג עבר על 'הפועל הצעיר' ו'האחדות' אך הוא אינו בטוח שמיצה את העיתונות. הוא ציין גם שיש להקדיש זמן ולקרוא את 'ספר "השומר"' (רצוי מהדורה 2).

שיקפח את גישתו הביקורתית יקפח את עיקר ערכו. אני מבקשך מאוד לענות לי דעתך הסופית וכן לדון בענין זה בשיחתך הקרובה עם פרופ' דינור.¹³

במכתב אל סלוצקי מספטמבר 1954 חזר אביגור על טענתו, ונראה כי היה מוטרד במיוחד מהתערבותו של הנשיא, שלדבריו מטיל את כל כובד משקלו כדי להשפיע על אופן הצגת 'השומר' ב'ספר תולדות ההגנה': 'בעניין תביעתו של הנשיא להבליט את "השומר" בספר ג'. הצעתך לנשיא מתקבלת על דעתי בתנאי מפורש אחד [...] אני מדגיש כי התיקון הוא ספרותי גרידא ואין בו כל שינוי מבחינת מסירת עובדות'.¹⁴ אף שאביגור ביקש להיות נאמן ככל הניתן ל'אמת ההיסטורית', במקרים מסוימים לא עלה בידו להרוף את הלחץ מצד ותיקי 'השומר', וכך לא נכנסו ל'ספר תולדות ההגנה' סיפורים ומעשיות על חברי האגודה שעלולים היו להשחיר את דמותם ופועלם בעיני הציבור. על כן הערותיו של אביגור על כתב היד של סלוצקי והרשלג הן מקור חשוב ביותר להבנת שני האירועים הנדונים במאמר.

פרשת זרנוגה

'השומר' לא היה שואף קרבות ולא שש לקראת תיגרות. להיפך, הוא חינך את חבריו לזהירות רבה ביחסיהם אל השכנים הערבים והבדואים. לזכותו יצוין, כי במיטב כוחותיו התאמץ להכיר את הסביבה הערבית ואת מנהגיה, שפתה והלך רוחה ושקר לטפח יחסי כבוד ושלום עם הכפרים והשבטים אשר ביניהם פעל' (ש' קפלנסקי, 'פתיחה', קובץ 'השומר',³ עמ' xv).

סלוצקי ציין ב'ספר תולדות ההגנה' כי במושבות העלייה הראשונה קמה אופוזיציה לאגודת 'השומר', ופירט שלוש סיבות להתנגדות האיכרים לאגודה: השכר הגבוה ששולם לאגודה עבור שירותיה, ושלעיתים היה מעבר לכוחן של המושבות; התנהגות חברי 'השומר' כלפי האוכלוסייה הערבית והחשש שהרחקת השומרים הערבים מהשמירה תגרום מתיחות ביטחונית ותסכן את שלום המושבה – סלוצקי הדגיש שחשש זה לא היה מוצדק, ושברוך כלל ידע 'השומר' למצוא את הקו הנכון 'של שמירה על הרכוש והכבוד היהודי בלי פגיעה שרירותית ובלי השפלת ערבים';¹⁵ ארגונה ופעולתה של האגודה כקבוצה סגורה וחשאית בעלת השקפת עולם פרולטרית, שהקשו על נוער המושבות להזדהות עם מטרתיה ולהתקרב אליה.¹⁶

בחינה של תיאורי יחסם של חברי 'השומר' לערבים במושבות ולאיכרים מעסיקהם ב'ספר תולדות ההגנה' לעומת האמור ב'קובץ "השומר" מלמדת כי סלוצקי, הרשלג ואביגור קיבלו את גרסת חברי האגודה 'כי השומר לא היה שואף קרבות ולא שש לקראת תיגרות'.¹⁷ אך בחינה של פרשת זרנוגה מנקודת המבט של איכרי רחובות חושפת מציאות שונה מזו שתוארה ב'קובץ "השומר" וב'ספר תולדות ההגנה'.

13 אביגור אל סלוצקי, 28 במרס 1954, את"ה, חטיבה 80, א"פ 299, תיק 27.

14 אביגור אל סלוצקי, 15 בספטמבר 1954, שם.

15 אביגור ואחרים (לעיל, הערה 2), עמ' 237.

16 שם, עמ' 238-239.

17 אביגור אל סלוצקי, 2 בינואר 1954, את"ה, חטיבה 80, א"פ 299, תיק 28.

תקרית זרנוגה התרחשה ברחובות ב־23 ביולי 1913 (י"ח בתמוז התרע"ג), לאחר שערכים מהכפר השכן נתפסו גונבים ענבים מכרמי המושבה. העימות בין השומרים לבין תושבי הכפר זרנוגה החרף והגיע לשפיכות דמים – שני שומרים וערבי נהרגו במהלך התקרית. עם שוך המהומה החליט ועד המושבה בצעד תקדימי שלא לחדש את ההתקשרות עם אגודת 'השומר' ולגרש מהמושבה את חברי האגודה בטענה שהנזק שבשמירה עברית גדול בהרבה מהתועלת שבה. תקרית זרנוגה תועדה על ידי מאיר ספקטור ב'קובץ "השומר" למהדורותיו כתקרית אלימה במיוחד בין תושבי הכפר לבין שומרי המושבה.¹⁸

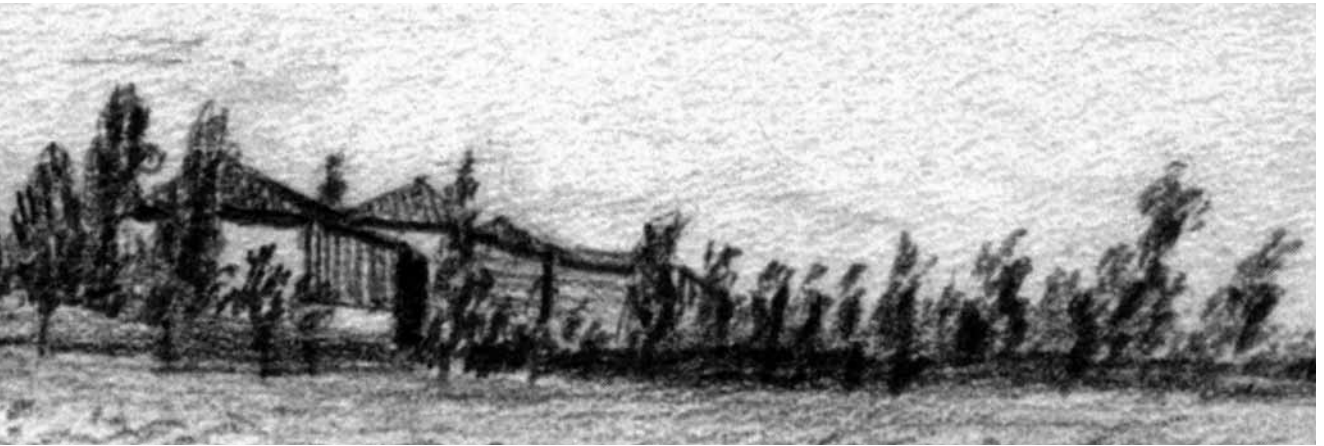
על פי עדותו של ספקטור תחילתו של אותו מאורע הייתה בשיירת גמלים שעברה בסמוך למושבה, ושאחדים מאנשיה נכנסו לכרמים על מנת לגנוב ענבים. כאשר ניגש אליהם השומר ואיים עליהם במקלו שלא יעזו לקחת את אשר לא להם לעגו לו הערבים והמשיכו בשלהם. בשלב זה שלף השומר את אקדחו ואיים עליהם, אך תוצאות מעשהו היו הפוכות ממה שציפה. הערבים הקיפוהו, התנפלו עליו, גזלו ממנו את נשקו וברחו עם גמליהם מהמושבה. לאחר שהשומר המושפל סיפר את קורותיו בכרם עלה ספקטור על סוסו ורדף אחרי השיירה. כאשר השיגם ביקש מהם להחזיר את האקדח שלקחו אך בקשתו נפלה על אוזניים אטומות. אנשי השיירה הקיפו גם אותם, איימו עליו במקלות, ואחד מאנשי השיירה, 'בחור חסון ורחב כתפיים, הוציא את האקדוח מתחת לבגדו' כיוון אותו אל ספקטור ואמר 'אם אתה רוצה את האקדוח, בוא, התקרב ותקח אותו. הכדור הראשון יפגע בסוסה – והשני בכך'. ספקטור נסוג לאחור ודהר למושבה להביא תגבורת. למרדף השני הצטרפו ארבעה רוכבים, והם השיגו את שיירת הגמלים ליד נס־ציונה. החמישה הקיפו את הערבי

עדות על 'תקרית זרנוגה' בקטע מתוך 'הפועל הצעיר', כ' בתמוז תרע"ג

שאיים על ספקטור וירו מספר יריות אל הקרקע על מנת להפחידו, אך הוא הצליח להתחמק ונעלם באחד מפרדסי הסביבה. בינתיים התברר כי אנשי השיירה הם מהכפר הערבי זרנוגה, 'שהיה מפורסם

18 מ' ספקטור, 'בשמירה בגליל וביהודה', קובץ 'השומר'², תל-אביב תרצ"ח, עמ' 231-234. ראו גם: 'רחובות', הפועל הצעיר, כ' בתמוז תרע"ג, עמ' 15. וראו עוד: מ' חזן, מתינות: הגישה המתונה בהפועל הצעיר ובמפא"י, 1905-1945, תל-אביב תשס"ט, עמ' 62-64.

ביהודה ככפר פרוע' שהטיל חתתו על מושבות הסביבה. חמשת הרוכבים יצאו לכפר הערבי מלווים בתגבורת של שומרים ותושבים מן המושבה שהצטרפו אליהם. בהתקרבתם לכפר יצא לקראתם כוח חמוש בחרבות ורכוב על סוסים מוכן ומזומן לעימות ולמאבק. המפגש האלים התרחש על פי עדותו של ספקטור על גבעה סמוכה למושבה. תושבי הכפר הסתערו על שומרי רחובות – 'אלה דהרו בצעקה וצווחה, חרבותיהם נוצצו בשמש והיריות פלחו את האויר. נפצי היריות, צווחת האנשים, דהרת הסוסים, צחצוח החרבות וההסתערות הפראית על הגבעה – השוו לה מראה של שדה קטל. השומרים עמדו איתן. ולאחר שמספר סוסות משורות הערביים נפלו לארץ – נסוג כל המחנה.¹⁹ תוצאות הקרב היו פצועים לשני הצדדים, אך לא דווח בשלב זה על הרוגים. עם חזרת השומרים למושבה החל לכרסם החשש שהנקמה לא תאחר לבוא, ושצפויה התנפלות המונית על המושבה. התנפלות כזאת לא התרחשה, אך זמן קצר לאחר האירוע התקבלה ידיעה שסמוך למושבה נס־ציונה נפל על משמרתו השומר שמואל פרידמן.

זיכרונותיו של ספקטור נכתבו כעשרים שנה אחרי המפגש האלים בין תושבי זרנוגה לבין תושבי רחובות, ובסיפורו הרגיש את הניסיון להשיב את האקדה ופחות את מעשה גנבת הענבים מהכרם. על פי סגנון הכתיבה ומילים שבחר לתיאור המאורע – 'שדה קטל', 'מלחמה' – נראה כי המציאות בשעת כתיבת הדברים השפיעה על זיכרון האירוע ועל תיאורו בכתב. מאז אותה פרשה התרחשו בארץ־ישראל שורה של תקריות אלימות בין יהודים לערבים, ונדמה שמאורעות תר"ף, תרפ"א ותרפ"ט היו בעיני ספקטור המשך ישיר לתקרית זרנוגה, ושראה בה סנונית שבישרה את הצפוי ליהודים בארץ־ישראל.

עדות מעניינת ונדירה על הסיבות לפרוץ העימות האלים עם תושבי זרנוגה הגיעה לידינו מאת תייר יהודי־הולנדי צעיר בשם אברהם מוסל (Mossel), ששהה בדרך מקרה במושבה בזמן ההתרחשות. ב־16 ביולי 1911 יצאו שלושה בחורים ובחורה לטיול סביב העולם. הארבעה – מוסל, פֶּרְנֶס ואן דר

נס־ציונה בשנת 1913, איור (על פי תצלום) של אברהם מוסל (התצלומים והאיורים במאמר זה ובשער האחורי של החוברת, מקורם בספרו של מוסל והם נמצאים היום בידו המוזאון ההיסטורי היהודי Joods Historisch Museum שבאמסטרדם; האיורים הועמדו לרשותנו באדיבות הגב' אסתר דבורה רייז־מוסל)

הורן (van der Hoorn), קָרָרד פרפורס (Perfors) ומרי זוארץ (Zwarts) – הגיעו לארץ-ישראל בסוף מרס 1913. הם טיילו לאורכה ולרוחבה של הארץ, ומשאזל כספם החלו לעבוד בבתי איכרים ברחובות. מוסל ייחד פרק ביומן המסע שלו ל'קרב עם ערביי זרנוגה'. השתלשלות האירועים דומה לזו שתיאר ספקטור, אך מוסל כתב על אירועים שספקטור לא הזכיר ב'קובץ "השומר":

ליד המושבה הגדולה ראשון לציון, השוכנת כשעה הליכה ממקום מגורינו, ירדו ששה רוכבי-גמלים מהבהמות והחלו בוצרים בכרם. עניין זה כשלעצמו לא היה חמור, אלא שאיש לא ביקש רשות לכך, ואם מתירים לנהוג כך הרי שכל אורחה עוברת תרגיש חופשית לגזול פרי באין מוחה. עד מהרה ניגש אליהם שומר צעיר וציווה על הפולשים להתרחק, ומשלא נענה הניף נבוט והחל חובט על ימין ועל שמאל.²⁰

על פי גרסתו של מוסל השומר לא רק איים במקלו על הערבים אלא גם הכה אותם מכות נמרצות ללא כל פרופורצייה למעשה הגנבה. מרגע שנלקח נשקו של השומר החלה השתלשלות האירועים שהביאה לעימות האלים. המעניין בסיפורו של ספקטור הוא לא רק מה שזכר וכתב אלא בעיקר אותם אירועים שבחר להשמיט ולא להכניס לזיכרונותיו: הריגתו

של שומר נוסף, דוד לֵוִיתֵן, עשרה ימים לאחר התקרית האלימה; התעללות בלתי מוצדקת של שומרים בפועלים ערבים בימים שקדמו למאורע; התנגדותם של איכרי המושבה לחברי 'השומר' וגירושם

למעלה: אברהם מוסל בלבוש שומר
למטה: דף מתוך פנקסו של מוסל ובו עדויות על שהייתו בירושלים וברחובות

20 א' מוסל, שכיר יום מהולנד בארץ הקודש, 1913-1914, תרגם א' פרת, ירושלים 2002, עמ' 69. זיכרונותיו של מוסל יצאו לאור מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה בהולנדית (Als Daglooner in het Heilige Land). פן דר הורן התחתן עם צילה כהן ממטולה וצאצאיהם חיים בארץ; פרפורס וזוארץ נישאו, האריכו ימים וחיו עד סוף ימיהם בהולנד; מוסל חזר להולנד ונרצח בידי הנאצים סמוך לאושוויץ. מוסל עסק באריכות בפרשת זרנוגה ובסיבות לרציחתו של השומר פרידמן.

מהמושבה; הקמת תא טרוריסטי בשם 'נכדי פנחס'; איום על חיי האיכרים ופיצוץ בתיהם. השוואת האמור במקורות בני הזמן ובתעודות ראשוניות בלתי תלויות באגודת 'השומר' לזיכרונות השומרים על פרשת זרנוגה, מעלה תמונה מורכבת יותר ושונה במקצת מזו שהתקבלה ב'קובץ "השומר"'. ב-25 ביוני 1913, חודש ימים לפני התקרית האלימה בין השומרים לתושבי הכפר זרנוגה, שלח האיכר סמי טולקובסקי מרחובות אל ועד המושבה מכתב זועם ובו תלונה חריפה על התנהגותו של השומר אליעזר פינקלשטיין כלפי הפועל הערבי שלו:

השומרים שמואל פרידמן (מימין) ודוד לויטן (משמאל)

אדונים נכבדים מאוד, חובתי, כאדם וכרחובותי, למחות בכל התוקף על תופעות מסוימות השוררות בזמן האחרון במושבה שלנו, שלא רק מסכנות את היוקרה שלנו, אלא מעל הכול הם מהווים פשעים חמורים נגד האנושות. ברצוני להפנות את תשומת הלב לאלימות הבלתי נסלחת של שומרים מסוימים של 'השומר' שמשתמשים בשוט כלפי פועלים, בנסיבות הקלות ביותר, ולעיתים ללא סיבה כלשהי, כאילו מדובר בכלבים ולא בבני אדם. דווקא אנחנו היהודים, שסבלנו מרדיפות והתעללויות במשך אלפי שנים, דווקא אנחנו היהודים, שגבנו שח ממכות העמים, חייבים בקורטוב של אנושיות, בכדי לא להכות בשוט בני אדם בלתי חמושים וחפים מפשע, מתוך גחמה סתמית. פועל ערבי נשאר חייב כמה בישליק לשומר לאזאר פינקלשטיין. היות ולא רצה או לא יכול היה לשלם לו, פינקלשטיין התנפל עליו, לפני שבועיים, עם השוט והכה אותו באכזריות המתאימה לחיית טרף ולא לבן אנוש. לפחות כך סופר לי. כלילה החולף נעצר המנוע שלי והפועל הערבי שלי, אדם שקט והגון, הלך למושבה כדי להזעיק את קפלן המכונאי שלי. השומר התורן הבחין בערבי בהיותו במרחק של כ-10 מטר מביתו של קפלן וקרא לו לעצור. הערבי צעד עוד כמה צעדים בכיוון הבית. אבל ברגע שהעיר את אנשים, התקרב השומר והתחיל להלקות את הערבי בשוט ללא רחמים. כאשר קפלן שאל את השומר מדוע הוא מכה את האיש בצורה כל כך פרועה ענה השומר רק בגסות רוח.

לאחר שתואר לפני ועד המושבה שני מקרי התעללות והשפלה, אחד ששמע עליו ואחד שהיה עד לו, הסביר טולקובסקי את משמעות מעשי השומרים ואת הנזק שעלול להיגרם למושבה:

וועד מכובד! אני מבין לא פחות מ'השומר' את הכוונה למשמעת ויודע עד כמה זה חשוב שהערבים לא רק יכבדו אותנו אלא גם ילמדו לפחד מפנינו. אבל המשמעת אין פרושה גסות רוח, אכזריות, חוסר אנושיות וחייתיות. איזה דוגמא לילדינו! איזה אמצעי טוב להפוך את כל העולם לאויבנו! לשם מה הפרובוקציות הבלתי נחוצות, שעבור תוצאותיהן האפשריות הרעות נאלץ אנו המתיישבים לפרוע את החשבון ולא אלה האשמים בהן? וועד מכובד! כאשר המושבה בחרה בכם היא לא רק הפקידה בידכם את הדאגה לרווחתה החומרית, אלא היא הטילה עליכם גם לדאוג לשם הטוב של המושבה שלנו ולעשות ככול יכולתכם לשגשוגה הרוחני והמוסרי. התרשו לאלה שאנו משלמים להם את כספינו, שהרווחנו בזיעת אפינו, לקיים את הסדר ולאכוף את חוקינו? התרשו שאותם האנשים יחללו את הרחובות שלנו במחזות של אכזריות מחפירה, ואינם מתנהגים כמשרתי המושבה אלא כרודנים, בניגוד גמור לחוקי האנושות. בכבוד רב, בברכה ציונית סמי טולקובסקי.²¹

21 טולקובסקי אל ועד המושבה, 25 ביוני 1913, ארכיון רחובות, מכל 20-12 (מכתבים לוועד המושבה).

מכתבו של טולקובסקי אל ועד המושבה ותלונתו על השומר פינקלשטיין שיקפו את עמדתם של איכרים רבים. בידניו עדויות לא מעטות המעמידות בספק את קביעתו הערכית של קפלנסקי – שהבאתי בראש פרק זה – בדבר חינוך לזהירות וכיבוד הזולת בארגון 'השומר'. אביא מספר דוגמאות:

א. בז' בסיוון תרע"ג התלונן הפועל הערבי מחמוד דאודי לפני ועד המושבה רחובות כי אחד מחברי 'השומר' הכה אותו בשדה ללא כל סיבה: 'פתאום בא אלי יהודי אחד משומרי מושבתכם והתנפל עלי במכות והלומות (!) על לא חמס בכפי. וכפי שידוע לכם הנני עובד כבר זה יותר משש עשרה שנה במושבתכם ומעולם לא היה לי שום ריב או מדון עם מי שיהיה. התאפקתי גם בשעת ההתנפלות עלי מבלי להשיב דבר והנני מבקש בזה מהוועד לדרוש את עלבוני ולהוציא לאור את משפטי'.²² אהרון אייזנברג, שככל הנראה העלה על הכתב את דבריו של דאודי, הוסיף במכתב משלו שצירף לתלונה: 'אחד השומרים התנפל פתאום על הפועלים שלנו העובדים במחרשה הגדולה במכות והלומות וחרפות בלא שום סיבה [...] מלבד ההיזק ואי הסדרים שגרם לנו בפרט יכלים מעשים כאלה להמיט רעה על המושבה שלנו ככלל'; תגובת הוועד הייתה: 'דרשנו מהשומר שיבוא לפני הוועד לברר את הדבר ולא נענה לדרישתנו'.²³

ב. המדיר (מושל) של רמלה אחמד חמים הגיש קובלנה לוועד המושבה שאדון עריף בי עלכי התלונן לפניו ש'השומרים של המושבה מפריעים גמליו ומשרתיו מלעבור בדרך המוביל אל הביארה [הפרדס] שלו, למרות כי הדרך הנ"ל שייך הוא לכל העוברים בו בלתי להפריע'.²⁴

ג. הפועל הערבי אַלוּי התלונן כי שני שומרים חריומו את אתונו וסירבו להחזירה כיוון שרעתה בכרם שהכניסה אליו אסורה. כאשר ביקש אלווי לשוחח עם 'ראש השומרים' נאמר לו כי עליו לשלם קנס של בישליק, ושכיוון שהשבת נכנסת עליו לכוא לקחתה ביום ראשון. ואולם ביום ראשון לא הסתיימו תלאותיו. השומרים הגדילו את הקנס ולאחר מכן שלחו אותו אל ראש השומרים, וזה בישר לו כי אתונו אבדה וכי הם אינם יודעים היכן היא. 'קפשתיה שני ימים אבל לא מצאתיה. לכן מבקש אני בזה מהאדונים שישתדלו שישבו לי השומרים את אתוני'.²⁵

ד. אחת מדרישות 'השומר' הייתה שוועד המושבה ישכיר לאנשיו בית למגורים. במכתב מתשרי תרע"ב ביקשו ישראל שוחט וישראל גלעדי מהוועד כי המושבה תעמוד בהתחייבותה, וכי יינתנו להם 'דירות הגונות כנהוג'.²⁶ המושבה עמדה בהתחייבותה והשכירה לשומרים בית בלב המושבה. שנה לאחר מכן, בחשוון תרע"ג, לאחר שחברי 'השומר' עזבו את המושבה בטריקת דלת, שלח בעל הבית מכתב אל ועד המושבה:

אני הח"מ השכרתי בשנה העברה את ביתי ל'השומר' בית מתוקן ומשוכלל כל צרכיו והתניתי כי במועד המיועד על 'השומר' לעזוב את הבית ועל 'השומר' למסור לי שוב את הבית בשלמות כמו בעת שנכנס אליו. והנה עתה תם הזמן והבית פלו נפרץ, ממש כחורבה, בלי דלתות בלי חלונות והפרוץ בו מרובה על העומד עד

22 דאודי אל ועד המושבה רחובות, ז' בסיוון תרע"ג, ארכיון רחובות, מכל 3, קופסה 17.

23 אייזנברג ביקש במכתבו 'משפט על השערורייה הזאת' ופיצוי כספי של 40 פרנק על הנזק שנגרם, ראו: שם.

24 מדיר רמלה אל ועד המושבה, [1913?], ארכיון רחובות, מכל 3, קופסה 18.

25 אלווי אל ועד המושבה, כ"ז בניסן תרע"ג, ארכיון רחובות, מכל 3, קופסה 65.

26 שוחט וגלעדי אל ועד המושבה, תשרי תרע"ב, ארכיון רחובות, מכל 20-19.

כי דרוש הוא לתקון מרובה בהוצאות יתירות. לזאת אני מבקש בזה מכבוד הועד כי יפקוד על 'השומר' לתקן שוב את הבית כראוי למען שאוכל להשכיר להבא למי שהוא מה שאי אפשר בזמן כזה במצב כזה שהבית נמצא בו כעת.²⁷

הכאת פועלים ערבים בידי חברי 'השומר', חסימת דרכים ראשיות, העלמת אתון, הטלת קנסות ועונשים על פועלים ערבים ומעשי ונדליזם מצד חברי האגודה היו אפוא חלק משגרת חייהם של איכרי רחובות ופועליהם הערבים. מקרים אלה הם דוגמאות בלבד ויש עוד רבים כמותם בתיקי ארכיון רחובות. בשנת 1911 ביקר בארץ-ישראל הסופר ומבקר הספרות דוד פרישמן, וברשימותיו לעיתון 'הצפירה' תיאר את התנהגות השומרים בארץ-ישראל כלפי האוכלוסייה המקומית. 'כשנעבור בארץ ישראל במושבות ששם יד ישראל תקיפה, נראה כי אחינו נוהגים שם בשררה, הירד חזקה והזרוע נטויה תמיד', כתב פרישמן –

השומרים הרכובים בסוסים, אותם בני הנעורים אשר גידהם מלאים אש תמיד והם מראים לך את אותותיהם ומופתיהם ולהטיהם אשר הם עושים בסוסיהם, ממש כפראים במדבר וקוראים לזה 'פנטסיה', – השומרים האלה יותר ממה שהם יוצאים לשמור על עצמם, הם מתגרים באחרים. העיקר הוא אצלם, שידעו האחרים כי העם היושב פה הוא עם מר ונמהר וייראו תמיד ולא יזירו. האיום הוא סִיג לסכסוכים. יש שמושבה אשר כזאת נוהגת בשררה עד לידי כך, שהערבי הבא לעבור בגבולם וללכת דרך המושבה אל המקום אשר ילך, לא יעבור ולא ילך, אלא אם כן יטול תחילה רשות מיוחדת. מין שטר חופש להליכה חופשית ניתן לו. כשהוא עובר את המושבה אחרי השעה השמינית בערב, עליו להראות את השטר הזה לכל דורש, ואם לא אז אפשר מאוד שלא ימלט בשלום את ס"ה גידיו ואת רמ"ח אבריו.²⁸

בביקורו הקצר בארץ ובמפגשו עם השומרים הבין פרישמן את מורכבות מערכת היחסים בין היהודים שזה מקרוב באו לבין ילידי הארץ. הוא ציפה שדווקא היהודים, שהיו חלשים ונרדפים ברוסיה, ואשר חוו את נחת זרועו של השלטון הרוסי, יהיו רגישים יותר כלפי שכניהם הערבים. בדומה לאחד העם, שביקר את האיכרים ואת יחסם לערבים והגדיר אותם 'עבד כי ימלוך', ראה פרישמן בשומרים נרדפים שהפכו לרודפים, ואף חזה כי יבוא יום שהשכנים הערבים 'אשר מסביב יתעוררו סוף סוף ויתגודדו ויתאגדו יחדיו ויחושו פתאום כי כח להם וגבורה ואז יקחו את נקמתם'.²⁹

אפילו ב'קובץ "השומר" יש עדות – לא שגרתית – של שומר שתיאר הכאת ערבי והשפלתו שלא לצורך. גם בעת כתיבת זיכרונותיו ייסר עצמו זלמן אסושקין וציין שהמקרה עדיין מציק לו. עם כניסת 'השומר' לרחובות והחתימה על כתב ההתקשרות בין האגודה לוועד המושבה, נחסמו דרכי הגישה למושבה ולא ניתן עוד לערבים לעבור דרכה ללא אישור מתאים. החוקים החדשים שהכניסה אגודת 'השומר' לשגרת היומיום של האיכרים ושל הערבים גרמו לחיכוכים לא מעטים. באחד הערבים ראה אסושקין 'ערבי וגמל טעון עמו ומאחוריו נוהג נער בדואי חמור טעון אף הוא'. הוא התרשם שהם לא שמעו על ההסדר החדש, וכאשר ביקש מהם לעצור ולהזדהות התעלם ממנו הערבי הזקן ואמר

27 ד' באטעל אל ועד המושבה רחובות, ו' בחשוון תרע"ג, ארכיון רחובות, מכל 3, תיק 12.

28 ד' פרישמאן, 'הידעת את הארץ? רשימות מסעי בארץ ישראל', הצפירה, ה' בסיוון תרע"ה, עמ' 3.

29 שם. וראו: אחד העם, 'אמת מארץ ישראל', כל כתבי אחד העם², תל-אביב תש"י, עמ' כט. לגישה דומה של יחיאל צ'לנוב ראו: אביגור ואחרים (לעיל, הערה 2), עמ' 238.

לפי שעה, כשנעבור בארץ ישראל כמושבות ששם יד ישראל תקפה... נראה כי אחינו נוהגים שם בשררה, הוד חזקה והודוע נפויה תמיד... ויש שהם מפילים מרות על סביביהם מעט יותר ממה שהכיב לנו... נראה כאלו הם משתדלים בכל שעת-לכשר, שבאה לידם, להפיל אימה על שכניהם הקרובים להם קרבת גבול. על כל קוץ וקוץ הם מתעוררים לבוא בריב. השומרים הרוכבים בסוסים, אתם בנידו העורים, אשר גידיהם מלאים אש תמיד והם מראים לך את איתותיהם ומפניהם ולהטיהם אשר הם עושים בסוסיהם, ממש כפראים במדבר... וקוראים לזה, פנטסיה, – השומרים האלה יותר ממה שהם יוצאים לשומר על עצמם, הם מתגרים באהרים. העיקר הוא אצלם, שידעו אתהים, כי העם הושב פה הוא עם מר ונמהר, ויראו תמיד ולא יחד. האיום הוא סגן לסכסוכים. יש שמושבה אשר כזאת נוהגת בשררה עד לידי כך, שהערבי יבא לעבור בגבולם וללכת הדרך המושבה אל המקום אשר ילך, לא יעבור ולא ילך, אלא אם כן יבול תחלה רשות מיוחדת. מן שאר-חופש להליכה הפשית ניתן לו... כשהוא עובר את המושבה אחרי השעה השמינית בערב, עליו להראות את השומר הזה לכל הורש, ואם לא, או אפשר מאד שלא יפלט בשלום את שסיה גידיו ואת רמית אבריו. אמרו מה שתאמרו: אם יש בעולם אותו הדבר היפה, שקורין לו אנטיסמיטיסמוס, נעשדה לנו, כשיש היכולת בידינו וחינו לכך. גם קצת אנטיוניאטיסמוס...

המשך:

האם היא אותה המדה הקבועה ובטבע האדם, שהנדרף, במקום שהוא יכול, נעשה לרודף? האם הוא הרעל, שנתקבץ במשך דורות בנידי בני אדם הוויים ומעניים על כל פסיעה ופסיעה, והוא, כשהוא יכול, פורץ לו דרך לחיון, ולא יהדל עד שבני אדם אלו יקרוו לכלי-הפחות את דעתם קצת גם הם? האם הוא איתו התענוג המתוק, שהמקנה מוצא בוה, כי יכול הוא סוף סוף לענות קצת גם הוא? הבל אפשר...

מימין: ז'וז פרישמן ושער חיבורו 'בארץ' משמאל: קטעים מתוך דבריו של פרישמן ב'הצפירה' כפי שהופיעו בספרונו 'בארץ', שיצא בוורשה בשנת תרע"ג

לנער שינהג הלאה בבהמות, ואילו את אסושקין הוא דחף ובתוך כך עשה בידו תנועה שהביעה ביטול. התעלמותו של הערבי הזקן מהשומר היהודי וחוסר נכונותו לקבל את מרותו התפרשו כולזול, ואסושקין סטר לערבי על לחיו. בראות הנער הברדוי כי היהודי מכה את הערבי הזקן שלף אלה וחבט בראשו – 'אז חשכו עיני פתאום, ואני התנוודתי ממכת האלה שירדה על ראשי. התאוששתי ומעתה לא יכולתי לשלוט בכעסי. התנפלתי עליהם במגלב אשר בידי, והכיתים מכות מרדות. הוצאתי מידי ש' הזקן את החרב שהיתה חגורה למתניו ואת האלה מידי של הצעיר ורק אחרי זה נשמעו לי ויצאו את המושבה [רחובות].'³⁰

30 ז' אסושקין, 'מחרדה עד חמרה', קובץ 'השומר', תל-אביב תש"ז, עמ' 178.

ממכתבו של טולקובסקי וממכתבי תלונה אחרים לוועד המושבה עולה שמעשים כמו אלה של אסושקין, פינקלשטיין והשומרים האחרים שנזכרו במכתבים היו שכיחים ברחובות. בנסיבות אלה ניתן להבין את התקרית האלימה בין תושבי הכפר זרנוגה לבין שומרי רחובות. לא היה זה אירוע מקרי של חטיפת אקדח או גנבת ענבים, אלא פרק במאבק רחב שהיה קשור לחסימת דרכים, לתעודות מעבר ולשינוי סדרים משכבר הימים.

פרשת זרנוגה לא תמה עם חזרתם של הפצועים למושבה, והיו לה השלכות מרחיקות לכת על מרקם היחסים העדין שבין אגודת 'השומר' לבין האיכרים. הסתבכות הפרשה כפי שתואר להלן לא תועדה בזיכרונותיו של ספקטור ואף לא בקובצי 'השומר' או ב'ספר תולדות ההגנה', אם כי הייתה ידועה לעורכיו. תיאור השתלשלות הדברים להלן מבוסס בעיקר על מחברת זיכרון שנכתבה לזכרו של השומר מיכאל אבנר שפאל, שלקח חלק באותה פרשה; המחברת נמצאה בדרך מקרה ב'מכון לחקר תנועת העבודה על שם פנחס לבון'. שמו של שפאל לא נכלל ברשימת חברי 'השומר' שפורסמה ב'ספר השומר: דברי חברים', והוא נעלם מהזיכרון הקולקטיבי של אגודת 'השומר' כלא היה, אף שהיה חבר בה ותרם להתפתחותה ולצמיחתה. הסיבה לכך כמובן לא מקרית. שפאל ירד מהארץ לאחר מלחמת העולם הראשונה, אושפז בבית חולים לחולי נפש בווינה, וכעבור זמן שם קץ לחייו בתלייה.

סיפורו הטרגי לא התאים לאופיים של קובצי 'השומר', ובחלוף השנים נקל היה להשכיחו.³¹ אחד-עשר ימים לאחר נפילתו של פרידמן בתקרית זרנוגה נהרג כאמור לויתן. מותם של שני השומרים והמתחות עם הכפר השכן, שהחריפה עם כניסתה של אגודת 'השומר' למושבה, הניעו את איכרי רחובות לשקול מחדש את המשך העסקתם. הנזק שהסבו השומרים ליחסי השכנות שבין האיכרים לבין הפועלים הערבים היה גדול בהרבה מהתועלת שהביאו. מסיבה זו החליט ועד המושבה לבטל את הסכם ההתקשרות ותמך בסילוקם מהמושבה. ההחלטה החד-צדדית לא התקבלה באגודת 'השומר' בשוויון נפש, וחברי האגודה החלו לפעול כנגד מקבלי ההחלטה. שפאל היה אחד השומרים שתקפו בדברים את ועד המושבה ואת האיכרים שתמכו בסילוקם. בנאום שנשא לפני חבריו ברחובות אמר:

אנחנו שאפנו כל הזמן להרים את ערכנו הלאומי, להראות ולהוכיח לשכנים שלנו כי לא 'ולד אל מות' לפנייהם. וכיום הזה אנו להגיד בבטחה, כי עד כמה שהדבר היה תלוי בנו מלאנו את חובתנו במלוא מובן המלה, ומה בעד זה השגנו? השגנו רק... זה שגנבת בהמה או אפילו אשכול ענבים בכרמי המושבה העברית נהיה בעיני שכנינו לדבר של סכנה אמיתית – סכנת מוות.³²

31 על קורותיו של שפאל בקליניקה הפסיכואנליטית בווינה, על ניסיונותיו של אליהו גולומב לדאוג לו ועל התאבדותו הטרגית ראו: א' מלכין, האקטיביסט: סיפור חייו של אליהו גולומב, תל-אביב תשס"ז, עמ' 402-425. לדברי מלכין עשה גולומב במהלך ביקורו באירופה מאמצים רבים למצוא לשפאל מקום אשפוז הולם, במיוחד לאחר ניסיון התאבדותו הראשון. יש לציין שבכל שלבי היכרותו עם שפאל לא ראה בו גולומב חבר אגודת 'השומר', והמשקעים שהותירו בלבו יחסיו עם הזוג שוחט ועם יתר חברי האגודה לא השפיעו על דאגתו לו ועל ניסיונותיו לעזור לו. עוד על שפאל ראו: ח' שמרוק, 'פתח משחק של דער נסתר וחברו מיכל שפאל', בחינות: עיון ומחקר בבעיות יהודי ברית המועצות ומזרח אירופה, 4 (תשל"ג), עמ' 92-107; ראו גם: ג' אלרואי, 'לאן נעלם השומר מיכאל אבנר שפאל', עיונים בתקומת ישראל, 14 (תשס"ד), עמ' 625-633.

32 מחברת זיכרון לזכרו של שפאל שנכתבה לאחר התאבדותו בשנת 1924, אה"ע, IV 104-138, תיק 11.

המשוואה שביקשה אגודת 'השומר' ליצור הייתה נוקשה וחסרת פשרות – גנב שנתפס בכרמי המושבה דינו מיתה, שכן גנבת אשכול ענבים מהכרם היא בעצם גנבה לא רק מאיכרי המושבה אלא מפרי עמלו של העם היהודי. שפאל הדגיש לפני חבריו את האידאליזם של אגודת 'השומר' מול הפרגמטיזם האיכרי:

לפנים באו הם הנה בתור אידיאליסטים ההולכים להקריב את עצמם בעד הארץ והעתיד הלאומי. ואולם רעל המעשיות אכל את נפשם קמעא קמעא, החליש את מרצם והמית את רוחם! והנה עכשיו בא אלמנט חדש, צעיר, ורענן, מלא חיים אידיאליים והתמסרות הרוצה להוציא את החיים – דגל תחיית עמנו בארצנו מידיהם המתות והקרות.³³

חבריו אלה של שפאל עולים בקנה אחד – הן מהבחינה טורית והן מהבחינה העניינית – עם הביקורת שהטיחו חלוצי העלייה השנייה באיכרי העלייה הראשונה. ואולם שפאל לא הסתפק בנאומים בגנות אנשי רחובות אלא הקים תא טרוריסטי בשם 'נכדי פנחס', ובכרוזים שהפיץ במושבות איים על האיכרים ברצח והזהיר אותם 'לבל ירגיזו את העם יותר מדי כי סופם יהיה כסופו של זמרי בן כזבי'. מנאמו עולה שהשומרים הם כפנחס בן אלעזר בן אהרן הכוהן, ואילו איכרי המושבות נמשלו בעיניו לזמרי בן סלוא, שנשא לאישה את קְזָבִי בת צור המדינית. העסקת הפועלים הערבים כמוה כזנות של עם ישראל עם בנות מואב, ולכן יש הצדקה לרצוח את מעסיקיהם. הקנאות הדתית של פנחס הכוהן התחלפה בקנאות הלאומית של חברי 'השומר'. 'שאלת העבודה אצלנו היא לא שאלת הפועלים כי

אם שאלת הלאום' – כתב שפאל בכרוז – 'אם מוסרים את ארצנו בידי זרים ומשמיטים אותה ממנה לעד – מעשה של בגידה שדנים עליו דיני נפשות. אם אטומה אזנכם לשמוע את קול אדוני המדבר מפי טובי סופרנו ישמע לקול הפצצה של הבומבה הראשונה'.³⁴ אף שבסופו של דבר לא הוטלו הפצצות, הרטוריקה של דם, אדמה, בגידה, רצח וכבוד לאומי העלתה את הסכסוך היהודי-הערבי מסכסוך מקומי בין חקלאים יהודים לחקלאים ערבים לפסים לאומיים ואפילו לאומניים.³⁵

גאולת הארץ באיור מעשה ידי אברהם מוסל

33 שם.

34 עיתונות הפועלים עסקה באירוע האלים בין ערביי זרנוגה לבין אנשי רחובות ולהשלכותיו. אך היא לא דנה בפרטים אלא יצאה בגנות העבודה הערבית במושבה. ראו למשל: תמיד, 'לענייני השעה', הפועל הצעיר, כ"ז בתמוז תרע"ג, עמ' 1-2. נכתב שם ש'מבול של דברי תוכחה נוראים נשפך על בני המושבה – דברים שהיה בהם כדי להעליב ולהכאיב את השומעים עד עומק הנפש', אך 'אין אדם נתפס על צערו', ועל כן יש להתייחס לדברים בסבלנות.

35 על הסכסוך היהודי-הערבי בארץ-ישראל בראשית המאה העשרים ראו: י' רואי, 'יחסי יהודים-ערבים במושבות העלייה

ערב עזיבתם את רחובות ערכו חברי 'השומר' תהלוכה וצעדו אל עבר בתי האיכרים אשר התנגדו לעבודה עברית ולשמירה עברית. מתחת לחלונות בתיהם שרו את שירו של אברהם רייזען 'הוליעט, הוליעט, בייזע ווינטן! היינט איז אייער צייט' (עורו עורו רוחות עזות! היום הוא הזמן שלנו). לאחר מכן הם צעדו אל עבר בתי תומכיהם ושרו את המנון מפלגת 'פועלי ציון' 'השבועה': 'נשבוענו לשבור את כבליו של עמינו / ידיו להתייר, הפצועות הכבולות / לפרוק עול הרשע מעל צוארנו / חומת הגולה לנתץ עד היסוד'.³⁶ שירים אלו היו חלק מהוויי תנועת הפועלים היהודית במזרח אירופה ומהמאבק בין 'פועלי ציון' ליריביהם מה'בונד'. אנשי 'השומר' חברי 'פועלי ציון' ראו באיכרי המושבה שצידדו בסילוקם יריבים מרים ממש כמו עמיתיהם חברי ה'בונד' ברוסיה הצארית. לעומת זאת האיכרים שהתנגדו לסילוקם זכו לשמוע את 'השבועה', אף שמילות השיר היו רחוקות מלייצג את השקפת עולמם ואת אורח חייהם הבורגני. שירי המהפכה והאיום ברצח האיכרים היו ייבוא מזרח אירופי שלא התאים למציאות הארץ-ישראלית. מאבקם של חברי 'השומר' למען עבודה עברית לבש אופי מהפכני: השומרים ראו עצמם בדמות הפועלים המנוצלים ואת האיכרים זיהו כמנוצליהם האכזרים. כאמור עורכי 'קובץ "השומר"' בחרו שלא להתייחס לפרשת התא הטרוריסטי 'נכדי פנחס' ולגירוש חברי האגודה מהמושבה והתעלמו לחלוטין מהאירועים שהתרחשו לאחר התקרית. גם עורכי 'ספר תולדות ההגנה' לא הזכירו את האירועים, אף שבמאי 1951, כאשר החלו באיסוף חומר לספר, כתב אביגור לעצמו בהערות ל'כרטיסיה': ערך ארגונים' שיהיה זה 'מעניין לעקוב אחר הניסיונות לפתור בעיות ישוביות פנימיות בכוח הזרוע והטרור' וציין את 'אותה פרשה הקשורה בשמו של השומר "אבנר".³⁷ השוואת תיאור פרשת זרנוגה ב'קובץ "השומר"', שנים אחרי התרחשותה, לתיאור בתעודות הראשוניות בנות הזמן שעסקו בה, מצביעה על פער גדול בהבנת האירוע והשלכותיו על מערכת היחסים שבין איכרים, פועלים וערבים. בהתחשב בתקריות האלימות הרבות נגד הפועלים הערבים ברחובות עולה השאלה אם הדפוס שהתגלה בפרשת זרנוגה ובאירועים שקדמו לה היה מקומי בלבד או שמא היה קיים במקומות נוספים בארץ. הסכסוך בין 'השומר' לבין אגודת 'נטעים' בסג'רה, שפרץ בינואר 1914, חצי שנה אחרי פרשת זרנוגה, מלמד על דפוס פעולה דומה של אגודת 'השומר' הן כלפי האיכרים והן כלפי האוכלוסייה הערבית.

השביתה בסג'רה

בסג'רה היו מוקדי סכסוך דומים לאלה שברחובות בין האיכרים לחברי אגודת 'השומר', והם העכירו את האווירה ויצרו מתח. חלוצי העלייה השנייה הגיעו למושבה זמן קצר לאחר בואם לארץ-ישראל,

הראשונה, מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 245-268. ראו גם: מ' הילדסהיימר, מ' מריבה: פרשיות מים במושבות העלייה הראשונה בגליל, קתדרה, 126 (טבת תשס"ח), עמ' 39-66. שני החוקרים הגיעו למסקנה שעל פי רוב הסכסוכים בתקופת העלייה הראשונה והעלייה השנייה רווקא לא נשאו אופי לאומי. אם כן תקרית זרנוגה הייתה יוצאת דופן.

36 שתפני, 'דמעות אחרות והזכרם', כ"ה בטבת תרפ"ה, אה"ע, 104-138, IV, תיק 11.

37 הערות לתיק 'השומר' בין ראשית העלייה השנייה והכיבוש הבריטי, 1903-1918, 8 במאי 1951, את"ה, חטיבה 80, א"פ 299, תיק 4.

שומרים בגליל, מימין לשמאל: מאיר חזנוביץ', שמואל הפטר, יוסף נחמני, יצחק נדב

מודעות מתוך 'הפועל הצעיר', כ' בתמוז תרע"ג
ברקע: פרט מתוך קובץ 'יזכור' לחללי 'השומר', ניו-יורק תרע"ז

כאשר הקימה מניה שוחט במקום בשלהי 1907 את הקולקטיב וקיבלה את אישורו של מנהל החווה, אליהו קראוזה, לנהל את עבודת הפלחה. התנאי המרכזי בהסכם היה שמשק הפלחה יימסר לפועלים, ושהם ינהלוהו באופן עצמאי ויקבלו מחצית מהרווח הנקי. משנודע לישראל שוחט, אשר שהה באותה העת ביפו, דבר ההסכם הוא החל לשלוח לחווה את חברי 'בר גיורא', והם הגיעו למקום זה אחר זה

והחלו לעסוק בעבודת הפלחה. שנים רבות לאחר מכן תיאר שלמה צמח את הופעתם בחווה כחוויה בלתי נעימה:

נתמלא האולם המקומי והאפלולי בני אדם משונים וקולניים ופניהם ונימוסיהם כפני גייס של כובשים ונימוסיו. טפפו רגליהם בשעת הליכה, בלט בית החזה שלהם, גרונם נטוי, מתגנדרים נרתיקי העור על ירכיהם ומקשקשים המצלפים, שהם מקישים בהם על מגפיהם להנאתם. ובידי המנהיג הפוקד והסוער המצלף ממין משובח, דק וקצר, צ'רקסי, מצופה כסף במחציתו העליונה ומקושט פיתוחי מגדלות ומסגדים. קמתי באישון ליל ונמלטתי בסתר על נפשי וירדתי לטבריה.³⁸

תיאור דומה של חבורה פרועה, רעשנית וגסת רוח מצוי בכתביו של אביגור: 'לשון השומרים – תערובת של אידיש, עברית וערבית. מין לשון עלגים וז'רגון מיוחד פרי הווי השומר. תערובת של גסות ונבול פה וכן זלזול לכל גינוני האינטליגנציה כולל ספרים. נוסח של ליצנות, צחצוחי לשון סקרסטיים ואף התגרות בזולת ואף בחבר וזלזול כלפי מי שאינו חבר'.³⁹ במקום אחר ציין אביגור 'שיש לזכור שגברים אלה, רבים מהם רוקים היו ברובם אנשים קשי עורף, בעלי אמביציות ונתונים בקושי לריסון ומשמעת'. הוא הוסיף כי הייתה זו חבורה שוביניסטית והיו בה גילויים של גסות כלפי נשים וכינויים של דינסט מיידלעך (נערות משרתות).⁴⁰

זמן קצר לאחר שקיבל עליו הקולקטיב את העבודה בחווה עברה גם השמירה לידיים יהודיות. נוכחותם של שומרים יהודים חמושים בגליל התחתון הייתה לחלק מהנוף האנושי של האזור ולעתים היא גרמה לעימותים בין האיכרים לבין השומרים, ואלה הסתיימו לא אחת בהגשת תלונות לוועד 'השומר'. 'יעקב פורטוגלי סיפר כי מנדל פורטוגלי שמע במהלך עבודתו בסג'רה שאחד האיכרים התבטא במילים גסות נגד 'השומר', וכיוון 'שמטבעו לא סבל עלבונות' סטר לאיכר על פניו. בעקבות המעשה הוגשה תלונה לישראל שוחט, ומאחר שהאיכרים העסיקו את השומרים כשכירים במושבה, חשש שוחט שמאורע זה יפגע באינטרסים של אגודת 'השומר' והחליט להוציא את פורטוגלי מהמושבה ולשלוח אותו למטולה, כדי שיארגן שם את השמירה. 'מיד כשהגיע [למטולה], הייתה פעולתו הראשונה לבקש את הערבים הישנים שם בלילה, שלא ישנו על הגורן. אבל הערבים לא הסכימו והמשיכו לישון. אז מנדל יצא בלילה עם הקורבץ', שהוא שוט מיוחד, להכות את הערבים. הוא הכה אותם אחד אחד, וגרש אותם יותר לא ישנו על הגורן ובוזה נפתרה כל בעיית הגנבות'.⁴¹ התנהגותו של מנדל כלפי הפועלים הערבים שישנו בגורן במטולה הייתה דומה להתנהגותם של פינקלשטיין ואסושקין ברחובות. במאבק למען עבודה עברית קידשה המטרה את האמצעים, והתנהלות כוחנית הן כלפי איכרים והן כלפי פועלים ערבים הייתה לדפוס מקובל באגודת 'השומר'. דפוס התנהגות זה היה ידוע היטב למנהל החווה קראוזה, והוא התלבט לא אחת באשר לכדאיות העסקתם של חברי 'השומר'. 'בקשר למסירת השמירה הראשונה ל"השומר" היה חשש מבוסס להסתבכות בין יהודים

38 ש' צמח, 'כיבוש העבודה', לוח הארץ לשנת תשי"א, תל-אביב 1951, עמ' 200-217.

39 אביגור אל סלוצקי, 19 בינואר 1954, את"ה, חטיבה 80, א"פ 299, תיק 28, עמ' 6.

40 שם, עמ' 1, 4.

41 י' פורטוגלי, משפחת הפורטוגלים, תל-אביב 1979, עמ' 42-43.

שומרים ושומרה
באיור מעשה ידי
אברהם מוסל,
1913 (ראו לעיל,
עמ' 86-87)

וערבים' – ציין קראוזה בגילוי לב – 'פחדתי להסתבך באיבה קשה עם השכנים; אך לבסוף ויתרתי. ואמנם נוצרה אוריה של איבה, שגרמה לשפיכת דמים'.⁴²

העימות כפי שצפה קראוזה לא איחר לבוא. הבעלות על החווה בסג'רה עברה בשנת 1914 מדי יק"א לאגודת 'נטעים', ואת מקומו של קראוזה כמנהל החווה תפס ניסן קנטרוביץ. קנטרוביץ כנראה לא היה רגיש די הצורך לסוגיית העבודה העברית וחרף כל המחאות הגדיל את מספר הפועלים הערבים בחווה. העיתוי מבחינת הפועלים היה קשה מאוד, שכן בחודשים שקדמו לכך הם ספגו אבדות קשות. בחשוון תרע"ד נרצח משה ברסקי בדרך מלחמיה-דגניה, זמן קצר אחר כך נרצח יוסף זלצמן ליד הסחנה, ובכסלו באותה השנה נרצח השומר יעקב פלדמן בסג'רה. מחנה הפועלים בגליל התחתון לא השלים עם מעשי הרצח ועם מדיניותו של קנטרוביץ, והראשונים שנפגעו לא היו הרוצחים אלא דווקא הפועלים הערבים שהועסקו במושבות. הדרישה הבלתי מתפשרת לסלק את הערבים מהמושבות בכלל ומסג'רה בפרט נדחתה על הסף, ובעקבות זאת פרצה שביתה, ואגודת 'השומר' התייצבה בראש מחנה השוכנים. ככל שהתמשכה השביתה כך התלהטו הרוחות, וכמו ברחובות נשלח אל מנהל החווה בסג'רה מכתב איום ובו אולטימטום:

למר קנטרוביץ מנהל חוה סדג'רה. בזה אנחנו מודעים לך הדרישות הבאות. אתה מוכרח לפתור [לפטר] את כל הפועלים והשומרים הזרים [ההדגשה במקור] שנמצאים בחוה 'סדורה' ואם לא יעלה בידך עלך להפתור [להתפטר] מהמשרד זו ואם לא תמלא את דרישתנו מות תומת והחווה תתפוצץ. נותנים לך עשרים וחמישה יום מהיום שכתוב המכתב. יום א' ו' לחדש טבת בשם החבורה איש תחת איש.⁴³

42 א' עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון: חמישים שנות קורותיה, רמת-גן [1955], עמ' 330. עבר-הדני הוסיף על דברי קראוזה שהאיבה ושפיכות הדמים הם שיצרו את 'זוהר סג'רה'.

43 מכתבו של 'איש תחת איש' אל ניסן קנטרוביץ, ו' בטבת תרע"ד, אצ"מ, חטיבה L2, תיק 66II.

משה ברסקי (מימין)
ויעקב פלדמן
(משמאל)

מכתב האולטימטום עורר רעש גדול הן בהנהלת החווה והן במחנה הפועלים. זמן קצר לאחר שליחת המכתב לקנטרוביץ קיבלו יוסף ברץ, שעמד באותה עת בראש 'ועד פועלי הגליל', וברל כצנלסון, שעמד בראש 'ועד פועלי יהודה', מכתב מ'המשרד הארץ-ישראלי' ובו דרישה לחקור את העניין ולמצוא את המאיימים. 'הננו שולחים לו בזה העתקה מכתב אנונימי להנהלת סג'רה. אנו בטוחים, כי המכתב הזה נשלח מאחד הנערים, ואין לזה שום יחס עם אגודה מסודרת'. ארתור רופין, שעמד בראש 'המשרד הארץ-ישראלי', וסגנו יעקב טהון חששו שהמעשה הנמהר עלול 'להיות לנשק בידי מתנגדי העבודה העברית' ולהזיק לאינטרסים של הפועלים. 'הוגד לנו', נכתב במכתב אל ברץ וכצנלסון, 'כי אגודת נטעים הודיעה להנהלת יק"א שהיא מוכרחת להסתלק מסג'רה לפי שאין ביכולתה לעבוד בתנאים כאלה. אנו מוצאים לנחוץ כי תעשה חקירה ודרישה כדי להמציא את האשם האמתי ולגול את האשם מעל הפועלים כולם'.⁴⁴

תשובתו של כצנלסון לא איחרה לבוא. עמדתו העקרונית הייתה שלא קנטרוביץ והאיכרים הם הנרדפים והמאוימים אלא דווקא מחנה הפועלים. הוא הטיל ספק בעצם קיומו של המכתב והעלה אפשרות שהוא פרי המצאה של מתנגדי העבודה העברית במושבה:

מכתבכם על דבר ענין סג'רה ובקשותכם למצוא את האשם האמיתי ולגול את האשמה מכל הפועלים צערה אותנו והעליבה עד מאוד. זה עשר שנים שהפועל העברי התחיל לבא לארץ. כל השנים האלה נלחמנו על דבר אחד על הנחיצות של העבודה העברית על כבודה וערכה. נלחמנו במסירות, בהתלהבות, בקיצוניות – אבל במשך כל השנים האלה לא נעשה מאתנו אף מעשה אחד שהיה נותן רשות למי שהוא להאשים אותנו במעשה האלימות. במשך התקופה גם נלחמו בנו, סבלנו רדיפות מכמה צדדים, חרמות ובויקוט גלויים וחשאיים, עונשים שונים מצד איכרים, פקידים וועדי מושבות. ומי יודע אם כל המכתב הסג'ראי הוא פרי המצאת משטננו או שבאמת נמצא אדם מר נפש שאחר כל המאורעות האחרונים בגליל, אחרי ששת הקורבנות שנפלו בסג'רה מבלי שיתנה דבר מה, אחרי שכל הגליל ואפילו ועד המושבות רש מהנהלת סג'רה עבודה עברית והיא התייחסה לכל דעת הציבור בביטול גמור – התחמץ לבו ושכתב מה שכתב.⁴⁵

ב'ספר השומר': דברי חברים' הזכיר ישראל שוחט בזיכרונותיו את מכתב האיום אך ציין כי היו אלה 'חמומי מוח אחדים שניסו להשפיע באיומים על קנטרוביץ'.⁴⁶ מכתב האולטימטום נתפס בהיסטוריה של האגודה כמעשה חריג ויוצא דופן שאיננו משקף את התנהגות השומרים. ואולם אם מביאים בחשבון חצי שנה קודם לכן איים שפאל על המתיישבים ברחובות שהעסיקו ערבים ברצח, האיום על חייו של קנטרוביץ אינו נראה מעשה חריג. האלימות כאמצעי להשגת יעדים לאומיים לא הייתה יסוד זר בתודעתם של חברי 'השומר'. מרביתם יצאו מתחום המושב של האימפריה הרוסית, בשלב זה או אחר בחייהם השתתפו בפעילות פוליטית מחתרתית, והטרור היה חלק בלתי נפרד משגרת חייהם. השנים 1905-1906 היו שנות השיא של הטרור הרוסי, ובמהלכן אירעו מאות של מעשי טרור וניסיונות התנקשות בפקידי ממשל.⁴⁷ יונתן פרנקל ציין שהשפעת הסוציאלי-רבולוציונרים

44 רופין וטהון אל ברץ וכצנלסון, י"ז בטבת תרע"ד, שם.

45 כצנלסון אל רופין וטהון, כ"ב בטבת תרע"ד, שם.

46 י' שוחט, 'שליחות ודרך', ספר השומר: דברי חברים, תל-אביב תשי"ז, עמ' 24.

47 י' קרוק, מהפכה, טרור, עצמאות: רוסיה, פולין, אירופה המערבית, ארצות הברית, אירלנד, תל-אביב תשי"ב, עמ' 152.

(הס"ר) על חברי 'השומר' הייתה לא אחת חזקה מוזה של המרקסיזם האורתודוקסי.⁴⁸ דרך פנסלר ציטט את אזהרתו של פרנץ אופנהיימר במכתב משנת 1912 אל מקס בודנהיימר, ממנהיגי ציוני גרמניה, 'שהלאומיות המוגזמת של הטרוריסטים הרוסים תביא אותנו למבוי סתום'.⁴⁹ ובר בורוכוב, מנהיגם של מייסדי אגודת 'השומר', כתב בעקבות הופעת הספר 'היזכר' בניו-יורק בשנת 1916 מאמר שכותרתו 'הטרוריסט והשומר', ובו השווה בין השניים וטען ש'לטרוריסט היהודי שהוצא להורג נמצא הממשיך בדרכו הנאה והיאה לו – השומר היהודי'.⁵⁰

ברשימות שהכין אביגור לקראת כתיבת 'ספר תולדות ההגנה' באה לידי ביטוי מודעותו לפן זה באגודת 'השומר'. הוא ציין ש'הבעיה היסודית והעקרונית היתה מי מכריע בבעיות המדיניות. והשומר רצה תמיד לשמור לעצמו את זכות ההכרעה הסופית'. ניגודים כאלה, כתב אביגור, 'היו קיימים בין היחידות הלוחמות והמפלגות הפוליטיות גם בתנועות מהפכניות בעולם (ברוסיה לדוגמה בין הס"ר והיחידות הלוחמות). אח"כ בא הניגוד העקרוני הזה לביטוי חריף בסכסוכים שבין 'השומר' וא"ה [אחדות העבודה] וההסתדרות. והבעיה הזאת – בצורה נסתרת וגלויה היתה קיימת בעצם יסוד צה"ל ומי יודע אם נפתרה סופית גם הפעם'.⁵¹

יעקב זרובבל, מעורכי העיתון 'האחדות' וממנהיגי 'פועלי ציון', נתן דעתו לסוגיה זו בזמן ההתרחשויות עצמן. במכתבו אל מנהל 'קופת פועלים ארץ-ישראל' (קפא"י) אפרים בלוך-בלומנפלד מז' שבט תרע"ד – חודש לאחר שליחת מכתב האיום אל קנטרוביץ – הביע חשש מפני נטיות טרוריסטיות בקרב קבוצות במחנה הפועלים, בעיקר בגליל:

בעיקר טפלנו בכירור המצב של העבודה והשמירה בגליל התחתון. מספר הפועלים גדל מאד, אבל זה בא בעיקר הודות למרכזים החדשים שנבנו. בדרך כלל סובלים גם פה מחסר עבודה. וההגירה הנה הולכת דוקא ומתגברת [...] והעיקר הללו באים ע"פ רוב לא לשם אידיאליים ישובים, אלא בתוקף השפעת החיים שהתהוו כבר בארץ. יש כבר לא"י איזה כח מושך לגבי חו"ל. ואולם בזה חבוי המסוכן שבדבר. חסרה לעולים החדשים השקפה ישובית ברורה, חסרה פרספקטיבה ישובית ולכן אין הם יודעים באיזו דרך ללכת ובאיזה אמצעים לאחוז. החזיונות השלילים שישנם די והותר בישובנו משפיעים על העולים החדשים באופן מבהיל ומעורר אצלם דעות קיצוניות [...] מכאן תוצאות לכל הנטיות הטרוריסטיות [ההרגשות שלי] שמצאו להן מהלכים

קרוק ציין שלפי הסטטיסטיקה של הס"ר, היו בתקופה המהפכה ברוסיה 202 ניסיונות התנקשות בחיי שרים, מושלי פלכים וסגניהם, קציני צבא, מנהלי בתי סוהר, מרגלים ופרובוקטורים. ראו גם: ז' איבינסקי, מהפכה וטרור, תל-אביב תש"ן, עמ' 280-291; ז' ברטל, 'קווק וברווי': עולם הדימויים הלאומי החדש, הנ"ל, קווק וברווי: 'עם' ו'ארץ' בלאומיות היהודית, תל-אביב תשס"ז, עמ' 68-79. אמנם ברטל לא הזכיר את הטרור אבל ציין כי רבים מאנשי 'השומר' ספגו דימויים חיוביים של איכרים סלאווים. לא מן הנמנע שאל עולם דימויים זה נכנסו גם השפעות נוספות שמקורן בתסיסה החברתית ברוסיה הצארית. ראו גם על קורותיה של מניה שוחט ועל פעילותה המהתרתית קודם לעלייתה לארץ: ר' בקי, רולטה רוסית: קורות מניה וילבושיץ-שוחט ברוסיה, תל-אביב תשנ"ב.

48 ז' פרנקל, נבואה ופוליטיקה: סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה, 1862-1917, תרגם ע' כרמל, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 444.

49 ד' פנסלר, תכנון האוטופיה הציונית: עיצוב ההתיישבות היהודית בארץ ישראל 1870-1918, תרגם ז' עמנואל, ירושלים תשס"א, עמ' 153.

50 מ' זינגר, בראשית הציונות הסוציאליסטית: פרקים ודמויות, חיפה [תשי"ז], עמ' 407.

51 הערות לתק' 'השומר' בין ראשית העלייה השנייה והכיבוש הבריטי, 1903-1918, 18 במאי 1951, את"ה, חטיבה 80, א"פ 299, תיק 4.

במחנה הפועלים וטובת עבודתנו הישועית דורשת מאתנו כי נקדיש מלחמה לדעות הללו כי גם היאוש וגם באמצעים הקיצוניים של טירור – שניהם מזיקים להישוע ולתפתחות הסוציאלי-ההדרגתית.⁵²

גם בתנועת הפועלים ראו את העניין בחומרה. מנהל קפא"י בלוח-בלומנפלד ביקש לברר באופן יסודי את סוגיית העסקת הפועלים היהודים במושבות ולברר מדוע אין הם מצליחים להשתלב בחיי המושבה. בעקבות האיום ברצח על קנטרוביץ הוא שלח מכתב לכל מושבות העלייה הראשונה וביקש מהאיכרים לענות על שלוש שאלות: 'איזה סבות מפריעות בעד חדר הפועל העברי לכל ענפי המשק?'; 'באיזה אופן אפשר יהיה להכניס פועלים עבריים למושבה?'; 'מה היא דעתו ע"א [על אודות] ההתפתחות וההתקדמות של ישובנו, אם כמו עד עכשיו רוב הפועלים במושבות יהיה לא יהודים?'.⁵³

איכרים רבים מחדרה, זיכרון-יעקב, יבנאל, מטולה, ראשון-לציון, נס-ציונה, באר-יעקב, רחובות, פתח-תקווה וגדרה ענו על השאלות המאתגרות של בלומנפלד והסבירו מהן מנקודת מבטם הסיבות העיקריות למחלוקת בינם לבין הפועלים. התמונה שהתקבלה שונה מזו שהוצגה בקובצי 'השומר' ובהיסטוריוגרפיה של העלייה השנייה. מתברר שההיבט הכלכלי, היינו השכר הגבוה ששילמו האיכרים לפועלים היהודים בהשוואה לשכרם של הפועלים הערבים, לא היה השיקול המרכזי באי העסקתם. אמנם רבים מן האיכרים ציינו גם את הסיבה הכלכלית אך לצדה היו סיבות אחרות כבודות משקל. למשל צבי בוטקובסקי, מזכיר המושבה חדרה, ציין דווקא את חוסר רצונם של הפועלים להשתקע ולהתמחות בעבודתם. ניידותם ממקום למקום ורצונם לתור את הארץ ולהכיר את שביליה מהווים בעיה גדולה לאיכר, שמחפש עובדים יציבים היודעים את עבודתם. 'בין האיכרים ביהודה תמצאו ואולי הרוב מהם לא היו אף פעם בגליל או אפילו במושבות שומרון שכונותיהן', כתב בוטקובסקי לבלומנפלד, 'ובין איכרי שומרון והגליל תמצאו כאלה וגם כן רובם שלא היו אף פעם אפילו בירושלים. האיכרים הנ"ל יודעים רק את מושבותיהם ועבודתם'.

צבי בוטקובסקי

לעומת זאת המציאות בקרב הפועלים שזה מקרוב באו שונה לגמרי:

לכן הפועלים הנ"ל, כשבאים לארץ יש להם רק רעיון אחד והוא לתייר את ארץ ישראל ובמשך חצי שנה בערך או יותר כמעט, הוא עובר ממתולה עד רחמה ובכל אחת מהמושבות עובד ימים אחדים, אחרי כן עוזב את העבודה וגם את הארץ. יאמין לי כבודו פועל כזה ידע את שמות כל הערים והמושבות שעבר גם את שמות הכפרים ואם מלומד הוא יעלה גיאוגרפיה חדשה. בקיצור הכל ידע אבל לא את העבודה ובפרט זו שהאכר שלנו זקוק לה.⁵⁴

קביעתו של בוטקובסקי הייתה נכונה. מזיכרונותיהם של אנשי העלייה השנייה עולה שהיה להם מסלול טיול קבוע בארץ-ישראל: יפו (באחד משני בתי המלון, חיים-ברוך או ספקטור), ראשון-לציון, פתח-תקווה, זיכרון-יעקב משם לגליל, חזרה ליפו והליכה ברגל לירושלים. האיכר, שחיפש עובדים

52 זרובבל אל בלוח-בלומנפלד, ז' בשבט תרע"ד, אה"ע, IV 202, תיק 70b. יש לציין שבספר זיכרונותיו, בפרק שעוסק בשביתה בסג'ה, אין אזכור למכתב האיום ולשיטות הטרוריסטיות שבהן החזיקו חלק מהפועלים. ראו: ז' זרובבל, בימי מלחמה ומהפכה, תל-אביב 1966, עמ' 71-79.

53 בלוח-בלומנפלד אל ועדי המושבות (ללא תאריך), אה"ע, IV 202, תיק b70.

54 בוטקובסקי אל בלוח-בלומנפלד, י"ז בטבת תרע"ד, שם.

קבועים, העדיף כמובן את הערבי בן המקום. בוטקובסקי העלה טענה נוספת – יחסם המתנשא והמזלזל של הפועלים כלפי האיכרים מצד אחד והשיטות הכוחניות והטרוריסטיות שנקטו מהצד האחר:

השנאה העמוקה הטמונה בכל המאמרים והכתבות של 'הפועל הצעיר' ו'האחדות' בנוגע לשאלת 'עבודה העברית'. תחת זה שצריכים לבאר לבני המושבות ולאכרים ולעשות תעמולה בעד רעיון שהוא – לא רק לפי דעתי כי אם גם לפי דעת רוב אכרנו – המוצא היחידי שלנו, אם רק יהיה אלמנט כזה מביין אחינו שאפשר יהיה להעסיקו ולהתבצרו בכל ענפי העבודה, באים במאמרים מלאים גדופים וולוזולים כלפי האכרים – האויב העומד מתחת כתלי 'עבודה עברית'. האכר ככיכול העמיד בריקדה ואיננו נותן לפועל מאחיו לעבור את גבולו. נבלים, סמרטוטים, בועזים ואלמנט נכזב ועוד שמות כאלה שהכתירו את האכרים בהם – לא בזה עוד בטלו את ישותם, על העמדה שלהם ימשיכו לעמוד ואל מחוז חפצם יבואו גם אם יפריעו בעדם בכלי נשק הנ"ל. בימים האחרונים חדשה נשמעה במחננו, אופן תעמולה חדש הנהיגו, מכתבי איום, פרקלמציות (= כרוזים) ופשוט טרור [...] לקבל מה שהחליטו מנהיגי הפרולטרואט שלנו ואם לא [...] 55

האיכר ש' גולדשטיין מזיכרון-יעקב ציין שבעבודת פלחה – שלא כבנטיעות – כמעט אין צורך בפועלים, 'ומפני זה אין העבודה נמצאת תמידית'. לעומת זאת כאשר יעברו לנטיעות שקדים וכרמים ניתן יהיה 'להמציא עבודה תמידית לפועל העברי'. 56 האיכר ח"א מילצן מרחובות הסביר שגם לנוטעים יש בעיה להעסיק פועלים, כיוון 'ש'לרוב הנוטעים אין עבודה תכופה לסכום פועלים ידוע כמשק כל השנה וגם לא לזמן ידוע העבודה אצל הנוטעים היא ארעית'. 57 ואילו אברהם קוסטיצקי מיבנאל הסביר 'שהפועל היהודי צרכיו יותר גדולים', אך ציין סיבה נוספת – שהאיכר 'עובד בעצמו עם בניו אינו נחזק פועל רק לימים מועטים בהפסקות במשך השנה'. 58

אהרון אייזנברג, ממייסדי נס-ציונה ורחובות ומנהל אגודת 'נטעים', טען כי לסילוק הערבים מהמושבות תהיינה השלכות כלכליות ופוליטיות מרחיקות לכת, ושהרעיון של עבודה על טהרת היהודים הוא מסוכן ובלתי ישים. הוא ציין כי יש ערבים המועסקים ביק"א כבר חמש-עשרה שנה ולא ניתן לפטרם מטעמים מוסריים, פוליטיים וכלכליים. הפתרון לבעיה הוא אם כן בעבודה מעורבת של פועלים יהודים וערבים ולא 'בעבודה עברית טהורה' כדרישת מנהיגי הפועלים. 59 מחנה הפועלים התנגד לכך בתוקף וביקש עבודה עברית ושמירה עברית ללא השתתפות ערבים. חודשיים לאחר ששלח זרובבל את מכתבו אל בלוך-בלומנפלד והתריע מפני שיטות פעולה טרוריסטיות באגודת 'השומר' יצא ברשימה בעיתון 'האחדות' כנגד הפשרה שהציע אייזנברג: 'והנה באים בעלי אגודת נטעים ועלה התאנה של פוליטיקה בידם. הננו מסכנים את הישוב בזה שאיננו נותנים עבודה לערבים וכו'. הם דואגים לציונות ולפיכך אין הם יכולים להתנגד לעבודה זרה. ובתור מוצא מן המצב הקשה בסג'רה הם מציעים שיטת אחוזים בשביל העבודה העברית והזרה'. 60 מאמרו הגלוי של זרובבל

55 ש.ם.

56 גולדשטיין אל בלוך-בלומנפלד, י"ה [כך במקור] בטבת תרע"ד, ש.ם.

57 מילצן אל בלוך-בלומנפלד, ד' בטבת תרע"ד, ש.ם.

58 קוסטיצקי אל בלוך-בלומנפלד, כ"ח בטבת תרע"ד, ש.ם.

59 עבר-הדני (לעיל, הערה 42), עמ' 337.

60 'זרובבל, על השביתה בסג'רה', האחדות, ז' בניסן תרע"ד, עמ' 3.

ומכתבו הסמוי בגנות הפועלים שבאים ללא אידאליים יישוביים מלמדים בראש ובראשונה על הקושי להעריך את מורכבותו ועומקו של הסכסוך שפרץ בסג'רה. מהמכתב עולה שמחנה הפועלים לא היה עשוי מקשה אחת, ושהיו בו גורמים קיצוניים שמשכו את המאבק לכיוונים בלתי רצויים. תופעה זו כמובן לא באה לידי ביטוי במאמר; הפועלים היהודים הוצגו בו כקרוב, ואילו האיכרים – כבעלי אידאל רקוב. האמור במקורות גלויים אם כן לא תמיד עולה בקנה אחד עם המצוי במקורות סמויים שנכתבו בידי מי שהיו קרובים לאנשי 'השומר' ובאו עמם במגע.

נימוקי האיכרים לאי העסקת פועלים יהודים היו שונים מאלה שייחסו להם אנשי 'השומר'. לא היו אלה נימוקים אידאולוגיים בגנות החלוצים הסוציאליסטים אלא סיבות אמתיות פרוזאיות של איכרים קשי יום. אייזנברג למשל ראה את שאלת העבודה העברית בראייה רחבה והצביע על חשיבות העסקתם של ערבים בשדות, במטעים ובכרמים שבבעלות יהודית. שכנות טובה ושיפור מצבם הכלכלי של הפלחים הערבים היה בעיניו בראש ובראשונה אינטרס של היישוב ולא – כפי שניסו להציג זאת אנשי 'השומר' – אינטרס כלכלי צר של האיכרים. 'השומר', שאבדותיו בשבועות שלפני פרוץ השביתה היו רבות וכואבות, לא יכול היה לקבל עמדה זו, והיה ראשון לשבות ולסחוף אחריו את יתר הפועלים.

במפתח העמודים
איורים מתוך
קובץ 'יזכור' לחללי
'השומר', ניו-יורק
תרע"ז

סיכום

ישראל שוחט כתב בחיבורו 'שליחות ודרך', שפורסם ב'ספר השומר: דברי חברים' במלאות יובל להקמת 'בר גיורא':

תשומת לב מיוחד ייחס השומר ליחסי שלום עם הסביבה הערבית. 'השומר' ניסה לשוות אופי חדש לקשרים עם הסביבה הערבית. ידענו שהערבים יהיו שכנינו ונצטרך למצוא 'מודוס ויונדי' ובמידת מה להתאים את חיינו אליהם, חברי 'השומר' למדו את השפה הערבית שעזרה להם להגיע לידי הבנה עם השכנים הערבים ורצו ללמוד אצל הערבים את שניתן ללמוד מהם ואף להחזיר להם כגמולם. השומרים השתדלו לא להסתפק בביקורים אצל אפנדים ושיחים רווקא, אלא העדיפו את 'המדפיה' (בית הכנסת האורחים של הכפר) כדי להיפגש שם עם הפלח הערבי, החוכר, או הפועל. השומרים למדו את ההווי הערבי ואת צורת חיי הכפר הערבי. בכל מקום מרכזי של שמירה הקים 'השומר' חדר הכנסת אורחים וכל ערבי עובר אורח, רגלי או רכוב, עשיר או עני, פועל או פלח – נתקבל שם בסבר פנים יפות כמקובל בישוב הערבי.⁶¹

61 י' שוחט, 'שליחות ודרך', בן-צבי ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 26.

תיאורו האידילי של ישראל את שוחט את מערכת היחסים היפה בין חברי 'השומר' לשכניהם הערבים רחוק מאוד מהמציאות כפי שתוארה במאמר זה. פרשת זרנוגה, התעללותם של פינקלשטיין, אסושקין, פורטוגלי ושומרים נוספים בערביי הסביבה ומערכת יחסיהם

המורכבת והטעונה עם האיכרים מאירות באור אחר את אגודת 'השומר' המיתולוגית. במאמר זה ביקשתי להשוות ולעמת

בין ספרות הזיכרונות של חברי אגודת 'השומר' ו'ספר תולדות ההגנה' לבין מקורות ראשוניים בני הזמן של אנשים ביישוב שבאו במגע עם חברי 'השומר', בעיקר איכרים ששכרו את שירותיהם. מאחר שחלק מארכיון אגודת 'השומר' נשרף וחלקו האחר נעלם, נאלצה ההיסטוריוגרפיה של היישוב בכלל ושל 'השומר' בפרט להתבסס על קובצי 'השומר' ועל זיכרונות החברים. במסגרת ההכנות לכתיבת 'ספר תולדות ההגנה' נמצאו בארכיוני המושבות תעודות חדשות שנגעו לאגודת 'השומר' ונגבו עדויות חדשות, אך לחצים מצד ותיקי 'השומר' הקשו על עורכי הספר להבליט צדדים שהיה בהם לפגוע בדמות האגודה. לנוכח הבעיה

המתודולוגית הנובעת מהיעדר מקורות ראשוניים וממדיניות העריכה

המגמתית של ספרי הזיכרונות עולות שתי שאלות מרכזיות: מה אנו בעצם יודעים על אגודת 'השומר'? והאם ניתן לספר את סיפורה רק על פי זיכרונות חבריה שנכתבו שנים רבות לאחר האירועים?

בחינתן של שתי פרשיות מרכזיות בתולדות 'השומר' לאור תעודות חיצוניות לאגודה, מעוררת בראש ובראשונה ספק במהימנותם של קובצי 'השומר' ו'ספר תולדות ההגנה' כמקורות להבנת התפתחותה של האגודה. ספרים אלה היו חלק ממפעל ההנצחה של תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, ומטרתם המוצהרת הייתה להעלות על נס את מפעלה ההיסטורי. מכתבי איכרים, תלונות של פועלים ערבים, זיכרונות של חברי נשכה באגודת 'השומר', תכתובות פנימיות בתוך תנועת הפועלים, זיכרונות של אנשים אשר באו במגע עם חברי 'השומר' והערותיו של אביגור על כתב היד של סלוצקי – כל אלה מראים כי המציאות הייתה מורכבת הרבה יותר מכפי שהוצג בקובצי 'השומר' ובמהדורה המורפסת של 'ספר תולדות ההגנה'. מתברר שהיו באגודת 'השומר' חברים בעלי השקפת עולם קיצונית שביקשו לנהל את מאבקם העיקש על עבודה עברית בשיטות אשר היו נהוגות בתאים מחתרתיים באימפריה הרוסית, ושלא התאימו למציאות הארץ-ישראלית. אמנם אגודת 'השומר' לא הייתה אגודה טרוריסטית שהטילה אימה על איכרי המושבות ועל ערביי הסביבה, אבל היו בה גורמים שראו באלימות אמצעי לגיטימי להשגת מטרת לאומיות-אידאולוגיות. גורמים אלה נעלמו מטבע הדברים מקובצי 'השומר' ו'ספר תולדות ההגנה', וניתן להתחקות אחריהם רק באמצעות מקורות ראשוניים חיצוניים לאגודה.

גם מאבקה של האגודה על כיבוש העבודה ודרישתה שהעבודה תהיה כהגדרת ברץ 'יהודית שהורה' מקבלים משמעות אחרת מהמקורות הראשוניים החלופיים. נדמה כי דרישתם הבלתי מתפשרת של חברי 'השומר' להחלפת פועלים יהודים בפועלים ערבים הייתה בבחינת 'ייקוב הדין את ההר'. לשיטתם לא הייתה חשיבות למשמעות הפוליטית והכלכלית של גירוש הערבים מהמושבות – ה'צדק' צריך להיעשות גם במחיר העמקת הסכסוך בין יהודים לבין ערבים. מאחורי החזות הבדווית של שומר יהודי החבוש כפייה, ושקאל שחור מעטר את ראשו, שברייה בנדנו ואשפת כדורים על חזהו, הסתתרה – לפחות אצל חלק מהחברים – תפיסת עולם אדנותית של מי שבאו לרשת את ילידי הארץ ולא להשתלב בתוכם. דווקא האכרים הם שהבינו את המשמעויות הפוליטיות והכלכליות של מתן עבודה לפועלים הערבים ואת החשיבות של יחסי שכנות טובים עמם.

איש העלייה השנייה מרדכי קושניר עמד כבר בשנת 1918, חמש שנים לאחר שהפסיקה אגודת 'השומר' את פעילותה ומנהיגיה גורשו מהארץ, על הבעייתיות שבאגודה זו. בסכמו את תרומת 'השומר' למפעל ההתיישבותי בארץ-ישראל טען קושניר כי החינוך באגודת 'השומר' לכבוד לאומי ולהגנה עצמית הביא לשתי גישות סותרות כלפי האוכלוסייה הערבית. גישה אחת ראתה חשיבות בהבלטת הכוח כאמצעי ליצירת קשרים עם תושבי הארץ. כדי להתקרב אל התושבים אנשי 'השומר' גם למדו את השפה הערבית, ביקשו להכיר את תכונותיו של יושב הארץ ושאפו לכבוש את העבודה יחד עם כיבוש השמירה. את הגישה האחרת הגדיר קושניר שררה לאומית. הייתה זו לדבריו 'תאות שררה, מגלב בעטיפה ישמעאלית, רובה "נומר חמשה", סוסה אצילה, דבור ערבי ופריחה באויר'. נטייה אדנותית זו היא שהביאה להחרפת הסכסוך 'בין השומר ובין שכניו, ובין ובין המושבות'. ניגודים אלה 'שפרפרו בתוך אגודת השומר לא נתגלו כלפי חוץ', טען קושניר, 'אולם במה שנתגלה נראים קונפליקטים בין השאיפה להגנה לאומית ובגבולותיה, ונטייה לשררה לאומית ופירותיה'.⁶² במאמרו ביקש קושניר לחשוף את הקונפליקטים הסמויים באגודת 'השומר' שנעלמו מהקבצים ומספרות הזיכרונות של שנות השלושים והארבעים אך ניכרו בראשית המאה העשרים.

בשנות השלושים, כאשר כתבו את ההיסטוריה שלהם, הדגישו ותיקי 'השומר' את נטייתם להשתלב במרחב ולהתערות בקרב יושבי הארץ. תפיסתם האדנותית ויחסם הנוקשה כלפי הפלח הערבי יליד הארץ נעלמו כלא היו. כאשר נכתב 'ספר תולדות ההגנה', בשנות החמישים, היו מרבית העובדות ידועות אך לא ניתן היה להעלותן על כתב. לאור ממצאים אלה ולאור הפערים והסתירות בין המתואר בקובצי 'השומר' לבין מסמכים ראשוניים שסקרתי במאמר זה, נראה שסיפור תולדותיה של אגודת 'השומר' טרם נכתב במלואו. ארכיונה אמנם נשרף ונעלם, אבל כיוון שהאגודה באה במגע עם גופים ואישים רבים ביישוב ניתן למצוא עדויות המשלימות ולעתים סותרות את הידוע עד כה, ואלה עשויות לחשוף בתולדותיה היבטים ורכיבים שטרם נודעו – מאה שנה לאחר שנוסדה – ולאפשר לספר את סיפורה במורכבות רבה מבעבר.

62 מ' קושניר, 'דברים שלא בעתם', ב' כצנלסון ומ' קושניר (עורכים), ילקוט אחרות העבודה, א, תל-אביב תרפ"ט, עמ' 167. המאמר פורסם לראשונה בסיוון תרע"ח בכתב-העת 'העבודה'. עוד על הגישה האדנותית ראו: 'גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית, תל-אביב תשמ"ו.